

समशीर्षिर्नृणां जगः परब्रह्म सनातनः ।
जयताऽऽनन्तकोनाद्यो वेदवेद्यो महानृतिः ॥

ॐ श्रीसीतापतये नमः

भगवद्रामानन्दाचार्यविरचितभाष्यसंवलितः

ऐतरेयोपनिषत्

ॐ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत् किञ्चन
मिषत् ।

लीलामिच्छुर्विधातुं जगदिदमस्त्रिलं सन् सिसृक्षुः कृतेक्षः
हमादिभ्यो वीक्षयैव प्रथममरचयल्लोकपालान् स लोकान् ।
स्थानान्येषामथान्नानि च विरचितवान् क्षुत्पिपसोपाशान्त्यै
स्वात्मारामोऽपि रामः स भवतु सततं श्रेयसे ब्रह्म साक्षात् ॥१॥

आराध्यं ब्रह्मरुद्रादेर्जगद्धेतुं च मुक्तिदम् ।
दिव्यदेहं गुणाम्भोधिं रामं ब्रह्म समाश्रये ॥२॥
सूत्रवृत्तिकृतौ नत्वा व्यासबोधायनौ मुनी ।
श्रीमन्तं राघवानन्दाचार्य गुरुं नमाम्यहम् । ३॥

कुर्वे गुरुं नमस्कृत्य ज्ञानभक्तिदयानिधिम् ।
ऐतरेयोपनिषदो भाष्यमानन्दसंज्ञकम् । ४॥

इदं दृश्यमानं जगत् । अग्रे सृष्टेः प्राक् । एक आत्मा एवासीत्
प्रलयकाले परमात्मना सहैकीभावेन नामरूपविभागरहिततया एकत्वेन
व्यवहारास्पदभूत आत्मा आप्नोति व्याप्नोति सर्वमित्यात्मा स्वज्ञानशक्त्या
स्वरूपतश्च सर्वव्यापकः । एतेन सर्वज्ञत्वमस्य स्वामाविको धर्म इत्युक्तं
भवति । यद्वा भस्ति सर्व जगदित्यात्मा सर्वसंहरणकर्तेति । आदत्ते वा
सर्वमित्यात्मा । आदानमिह अव्याकृतेभ्यो नामरूपकरणाय ग्रहणम् । सर्वा-

स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति । स इमान् लोकान-

विर्भावकारणत्वमुक्तं भवति । अतति सर्वमित्यात्मा वा । अतः सातत्य-
गमन इति धातुः । सर्वव्यापकता भक्तपरित्राणार्थमवतारग्रहणकृता-
चेति फलति । स्मृतिश्चात्र भवति “यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विष-
यानिह । यच्चास्य संततोभावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते” इति । एव-
कारेणेतद् व्यवच्छिन्नति । सर्गकाले स्थूलाचिदचिद्विशिष्टोऽयं परमात्मा
सर्गप्राक्काले सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्ट एवासीद् इत्यन्तर्गतोऽर्थः । एवकार-
व्यच्छेद्यमर्थं श्रुतिः स्वयमेव दर्शयति—नान्यत् किञ्चनमिषादिति ।
निमेषोन्मेषव्यापारजातं मिषधातुनाऽभिप्रेतम् । सर्गकाले चेतनजातं
यथा कार्यकरणोपयुक्तव्यापारविशिष्टं भवति सशरीरत्वात् तथा सर्गप्राक्
काले न तादृशव्यापाराविष्टं शरीररहितत्वादिति वाक्यार्थः । व्यापार-
राहित्यमात्रमेवकारेण निषिध्यते न तु सतैव परमात्मव्यतिरिक्तस्य
सूक्ष्मरूपेण चिदचितां तदानीमपि भावात् । एतेन परमात्मव्यतिरिक्तं
किसपि नासीदिति परोक्तव्याख्यानमपास्तं भवति । व्यापारनिषेध
उपलक्षणं नामरूपविभागस्यापि । तेन शरीरेन्द्रियराहित्यं बोधितं भवति ।

स सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टः परमात्मा । ईक्षतेत्यत्र छान्दस आढाग-
माभावः । ऐक्षत संकल्पं कृतवान् । संकल्पप्रकारमेवाह—लोकान्नु सृजा
इति । इतिशब्दः संकल्पस्वरूपप्रदर्शनपरः । लोकान् सृजानि प्राणिनां
कर्मफलोपभोगयोग्यान् स्थानविशेषान् लोकशब्दवाच्यान् करवाणीत्येतत् ।
“सृजै” इत्यत्रात्मनेपदं छान्दसम् । स परमात्मा तथा संकल्पविशिष्टः
सन् इमान् वक्ष्यमाणाभिधानान् लोकान् भोगाश्रयभूतान्सृजत सृष्टवान् ।
यथा कुलालः सृज्यमानघटोदञ्चनादिविषयकं संकल्पं ‘करोति’ इदं प्रथ-
मतः कुर्यां तत इदम्’ इत्यादिकं ततश्च संकल्पितमर्थं संकल्पक्रमेण
सृजति तथैव परमात्माऽपि संकल्पपूर्वकं लोकसर्गमकरोदित्येतत् । यद्यपि
कुलालादिः कृतसंकल्पोऽपि मृदादिसामग्रीवैकल्ये प्राप्ते नापि सृजति

सृजत । अम्भो मरीचीर्मरमापः । अदोऽम्भः परेण दिवम् ।
द्यौः प्रतिष्ठा । अन्तरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरः । या अध-
स्तात् ता आपः ॥

विलम्बतो वा सृजति न तथा परमात्माऽस्य सत्यसंकल्पत्वादितरसामग्री-
सहकारानपेक्षत्वाच्च । सर्वशक्तिरयं गीयते । सत्यसंकल्पताऽपि सहकार्या-
न्तरापेक्षामस्य निवारयति । ततः कृते संकल्पेऽयमविलम्बेनैव सृजति । न
न सृजति । न वा विलम्बेन सृजति । सृष्टानां लोकानां नामानि निर्दि-
शति-अम्भ इत्यादिना । अम्भः, मरीचिः, मरः, आपः, इतीमान्
लोकानसृजत । सृष्टानां लोकानामम्भ इत्यादि नामकरणहेतुगर्भितानर्थान्
स्वयमेव व्याचष्टे श्रुतिः-अदोऽम्भ इत्यादि । परेण दिवं द्युलोकादुपरिष्ठाद्
वर्तमाना ये लोकाः तेषां प्रतिष्ठा आश्रयभूता द्यौः द्युलोकश्च अदोऽम्भः ।
अम्भःशब्देन व्यपदेशभाजस्ते सर्वे । अयमेवाम्भःशब्दार्थ इत्येतत् ।
अम्भःशब्दवाच्यलोकस्थिता देवा वृष्टिद्वारा भौमाः प्रजा भावयन्ति
तस्मादम्भःप्राधान्यात्तेषां लोकानामम्भ इति संज्ञा । अम्भःशब्दश्च
जलपर्यायः । अन्तरिक्षमन्तरिक्षलोक एव मरीचयो मरीचिलोकः ।
आदित्यकिरणपरिव्याप्तोऽन्तरिक्षलोकः तस्मान्मरीचिपदभाक् । मरीचय
इति बहुवचनं तु मरीचिव्याप्तान्तरिक्षलोकस्य प्रदेशनानात्वमभिप्रेत्य ।
मरीचीरित्यत्र दीर्घश्छान्दसः । पृथिवी मरो म्रियन्ते भूतानि यत्र स मरः ।
पृथिव्यां हि मरणधर्माण एव जायन्तेऽतो जायमाना म्रियन्ते तस्मात्
पृथिवी भूलोको मरशब्देनोच्यते । मुक्तिकामैः शरीरस्य विनाशित्वं विनि-
श्चित्य मोक्षार्थं द्रुतगत्या प्रयतनीयमित्यभिप्रायो भूलोकस्य मरेतिसंज्ञा-
विधौ गम्यते । या अधस्तात् ता आपः । भूलोकस्याधोभागं वर्तमाना
ये लोका अतलवितलादिपातालान्ताः ते सर्वे आप इत्युच्यन्ते । यत-
स्तेलोका अपः प्रविश्य समुद्रमध्ये गन्तव्या भवन्ति ततस्तेषामप्यशब्द-
व्यपदेशः । अयम्भ लोकसर्गो पञ्चभूतसृष्टयनन्तरमेव तत एव लोकसि-
सृक्षापि महदादिसृष्टेः पश्चादेव ।

स ईक्षत । इमे नु लोकाः । लोकपालान्नु सृजा इति ।
 सोऽद्भ्यः पुरुषं समुद्धृत्याऽमूर्च्छयत् । तमभ्यतपत् ।
 तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाऽण्डम् । मुखाद् वाक् ।
 स परमात्मा भोगस्थानभूतानम्भःप्रभृतीन् लोकान् सृष्ट्वा पुनरपि
 ईक्षत संकल्पमकरोत् । संकल्पाकारमाह-इमे नु लोका । अम्भःप्रभृतय इमे
 लोका मया सृष्टाः सन्ति अतः परमेषां लोकानां पालकान् सृजै सृजानीति ।
 लोकपालकानामभावे सृष्टा अपि लोका असृष्टा एव रक्षकाभावे तेषां
 विनाशस्याविरभावित्वात् । एवं लोकपालसर्गसंकल्पवान् स परमात्मा ।
 अद्भ्य एवेत्यत्र अप्पदं पञ्चीकृतभूतानामुपलक्षकं तेन पञ्चीकृतेभ्योभूते-
 भ्य एव येषां भागतश्चतुर्विधलोकसृष्टिस्तेभ्य इत्येतत् । पुरुषं चिकीर्षितपुरु-
 षाकृतिं पञ्चीकृतभूतभागविशेषं समुद्धृत्य समादाय अमूर्च्छयत् पुरुषाकृति-
 करणोपयुक्तं दण्डवल्लम्बायमानमित्येतत् । पिण्डं कृतवान् । कुलालो यथा
 घटादिचिकीर्षया मृदः समुद्धरति मृदुभागं तच्च घटादिकरणोचितपिण्डा-
 कारं करोति तद्वत् । पिण्डकरणानन्तरं पुरुषाकारौपयिकामवयवानपि-
 मुखादीन् तत्राकरोदिति वक्तुमाह-तमभ्यतपदिति । तं पिण्डं पुरुषाकारं
 विधातुमभ्यतपदभिध्यातवान् । संकल्पितवानित्येतत् । यस्य ज्ञानमयं तप
 इति श्रुतेः । अभिध्यानं संकल्पः तपश्च ज्ञानविशेषरूपः समानार्थ एव ।
 तस्य पिण्डस्य अभितप्तस्य परमात्मनः पुरुषाकारसंकल्पगोचरस्य संकल्प-
 प्रभावादेव मुखं निरभिद्यत मुखाकारं विवरमजायत । तत्र दृष्टान्तमाह-
 यथाऽण्डम् । पक्षिणः शावकगर्भमण्डं शावकनिस्सरणसमयपरिपाके सति यथा
 भिद्यते शावकनिर्गमनोपयुक्तविवरविशिष्टं भवति तथैव वागादिनिस्सरणो-
 पयुक्तमुखाकारविवरविशिष्टः पिण्डोऽभवत् । परमात्मसंकल्पमात्रेणेति भावः ।
 मुखान्निर्भिन्नाद् वागिन्द्रियस्थानभूताद् वाक् वागिन्द्रियं निरभिद्यत ।
 समुत्पन्नमित्येतत् । वाचः समुत्पन्नाद् वागिन्द्रियादग्निर्वागिन्द्रियाधि-
 ष्ठाता देवो यो लोकपालतया व्यवहियते लोकविशेषपालकत्वात् स
 समुदपद्यत । एवमग्निरूपलोकपालसर्गं कृत्वा वायुं लोकपालमसृजदिति
 दर्शयति-“नासिके” इति । नासिके निरभिद्येयाताम् । नासिकाकारविवर

वायोऽग्निः । नासिके निरभिद्येयाताम् । नासिकाभ्यां प्राणः ।
प्राणाद् वायुः । अक्षिणी निरभिद्येयाताम् । अक्षीभ्यां चक्षुः ।
चक्षुष आदित्यः । कर्णौ निरभिद्येयाताम् । कर्णाभ्यां श्रोत्रम् ।

विशिष्टः स पिण्डः परमात्मसंकल्पवशादभूत् । नासिकाभ्यां घ्राणेन्द्रिय-
गोलकरूपाभ्यां प्राणः प्राणवृत्तिविशिष्टं घ्राणख्यमिन्द्रियमजायत । घ्राणाद्
घ्राणेन्द्रियाद् वायुघ्राणेन्द्रियस्याधिष्ठाता देवो लोकपालविशेषोऽजायत ।
एवं सर्वत्र इन्द्रियस्थानमिन्द्रियं तदधिष्ठातृदेवश्चेतिक्रमेण त्रितयं
निर्भिन्नमभवत् । आदित्यात्मकस्य लोकपालस्य सृष्टिं ततः कृतवानिति
वदति-अक्षिणी इति । अक्षिणी निरभिद्येयातामक्ष्याकारविवरविशिष्टः
पिण्डोऽभवत् । अक्षि चक्षुरिन्द्रियस्थानभूतं गोलोकमुच्यते चक्षुःशब्देन
चक्षुरिन्द्रियमुच्यते दर्शनसाधनीभूतम् । अक्षिभ्यां चक्षुः चक्षुरिन्द्रियाधि-
ष्ठानभूताभ्यां गोलकाभ्यां चाक्षुषप्रत्यक्षकरणमिन्द्रियं चक्षुरजायत ।
चक्षुष इन्द्रियात् तदधिष्ठाता देवो लोकपालविशेष आदित्यः सूर्याऽपर-
पर्यायः समुत्पन्नः । कर्णौ निरभिद्येयातां कर्णाकारविवरद्वयमस्य पिण्डस्या
भूत् । कर्णौचात्र श्रोत्रेन्द्रियस्थानभूतगोलकद्वयात्मकौ । कर्णाभ्यां श्रोत्रं
श्रोत्रेन्द्रियमुत्पन्नम् । श्रोत्रादिशः श्रोत्रेन्द्रियाद् दिगभिमानो देवविशेषो
लोकपालत्वेन संमत उत्पन्नः ।

त्वङ् निरभिद्यत त्वग्गोलकमुत्पन्नम् । त्वचः त्वग्गोलकाल्लोमानि
लोमसहचरितं स्पर्शनेन्द्रियं यतः शीतोष्णादिस्पर्शविज्ञानं सम्पद्यते तदुत्प-
न्नम् । लोमभ्यो लोमसहचरितत्वगिन्द्रियत ओषधिवनस्पतय ओषधिव-
नस्पत्यभिमानो देवविशेषः स्पर्शनेन्द्रियस्याधिष्ठाता लोकपालविशेषतया
संमतः समुत्पन्नः ।

हृदयं निरभिद्यत परमात्मसंकल्पत एव हृदयमन्तःकरणस्याधिष्ठा-
नभूतं हृत्कमलमुत्पन्नम् । हृदयात्मनो हृत्कमलान्मनोऽन्तःकरणमुत्पन्नम् ।
मनसोऽन्तःकरणाद् हृत्कमलस्थाच्चन्द्रमा मनोधिष्ठाता देवो लोकपालविशेषः
समजायत । नाभिनिरभिद्यत नाभिरिह गुदमूलं तस्यैव सर्वप्राणबन्धनस्था-

श्रोत्रादिशः । त्वङ् निरभिद्यत त्वचो लोमानि । लोमभ्य
ओषधिवनस्पतयः । हृदयं निरभिद्यत । हृदयान्मनः ।
मनसश्चन्द्रमाः । नाभिर्निरभिद्यत । नाभ्या अपानः ।
अपानान्मृत्युः । शिष्णं निरभिद्यत । शिष्णाद् रेतः । रेतस
आपः । इति ऐतरेयोपनिषदि आत्मषट्के प्रथमः खण्डः ॥१॥

अथ द्वितीयः खण्डः ।

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन् महत्यर्णवे प्रापतन् ।
नत्वात् । ततोऽग्नौऽपानवायुसहचरितमिन्द्रियं पायुरिति । ततस्तद-
धिष्ठातृदेवविशेषो मृत्युलोकपालः प्राभवत् । शिश्नमुपस्थेन्द्रियस्थानम् । ततो
रेतो रेतससहचरितमिन्द्रियमुपस्थाऽऽख्यमुच्यते । तदेव प्रजननेन्द्रियम् ।
तस्मादापोऽबभिमानीदेवविशेषः समभवत् । एवं करणस्थानानि करणानि
तदभिमानीनो देवविशेषा लोकपालाश्च समुत्पादिताः परमात्मना संकल्प-
विशेषवशात् ।

इति भगवदरामानन्दाचार्यविरचिते ऐतरेयोपनिषद्भाष्ये

आत्मषट्के प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

ता लोकपालान् सृजानीति संकल्पगाचरा एता अग्निवायुप्रभृतयः
सृष्टा उक्तक्रमेण विरचिता देवता देवाः । लोकपाला इत्येतत् । अस्मिन्
रागद्वेषकामक्रोधादिकलुषिते संसाररूपे महासमुद्रे प्रापतन् पतिताः । पर-
मात्मज्ञानवैधुर्याद् देहादिष्वेवात्मभ्रमशालितया चैषां संसारपातिता जातेत्ये-
तत् । स परमात्मा तं पिण्डं प्रथमतः समुत्पादितं हिरण्यगर्भमित्येतत् ।
अशनाया बुभुक्षा पिपासा जलादिपानेच्छा ताभ्यामन्ववार्जत संयोजितवान्
अशनायापिपासायुक्तं चकारेति । स्वकारणभूतस्य प्रथमोत्पन्नपिण्डस्याशना-
यापिपासायोगे जाते तदुत्पन्नानामग्न्यादीनां लोकपालानामपि ताभ्यां
योगस्य जातत्वादशनायापिपासासंपीडिता एता देवता अग्न्यादयो
लोकपाला एनं स्वकारणीभूतप्रथमपिण्डोत्पादकं पितामहं परमात्मान-
मब्रुवन्नपृच्छन्, नोऽस्माकं कृते आयतनं यत्र स्थित्वा भोगं करिष्यामः
तादृशं स्थानं प्रजानीहि चिन्तय । कुरुष्वेत्यर्थः । यत्रायतने प्रतिष्ठिताः

तमशनायापिपासाभ्यामन्ववार्जत् । ता एनमब्रुवन् आयतनं
नः प्रजानीहि । यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ॥

ताभ्यो गामानयत् । ता अब्रुवन् 'न वै नोऽयमल-
मि'ति । ताभ्योऽश्वमानयत् । ता अब्रुवन् न वै नोऽयमल-
स्थितिं लभमाना वर्तमानाः सत्यो वयमन्नं बुभुक्षानिवर्तनक्षममदनी-
यमोदनादिकमदामो भक्षयाम इति ।

एवं देवताभिरुक्तः परमात्मा ताभ्योऽग्न्यादिदेवताभ्यो गां गवा-
कृतिं पिण्डविशेषं पञ्चीकृतभूतभागविशेषं पूर्ववदुद्धृत्य संमूर्छ्य च आनयत्
प्रदर्शितवानिदं वः स्थानमानीतमन्नादनार्थमित्यभिप्रायेण । ता देवता
अब्रुवन् परमात्मानमवदन् । किमित्यत्राह-न नोऽयमलमिति । नोऽस्माक-
मन्नादनोपयुक्तोऽयं पिण्डो नास्ति गोरुपरि भागे दन्ताभावेनाधोदन्त-
मात्रेणान्नादनं सम्यक् कर्तुं न सम्भवति तस्मान्नायं पिण्डोऽलं समर्थः ।
समुपयुक्त इत्येतत् । एवं देवताभिरुक्तः परमेश्वरः ताभ्यो देवताभ्योऽ-
श्वमश्वाकृतिं पिण्डविशेषं पूर्ववन्निर्माय आनयत् प्रदर्शितवान् । अश्वा-
कृतिं पिण्डं दृष्ट्वा तस्याऽप्ययोग्यतां निश्चित्य अब्रुवन् परमात्मानं प्रति ।
किमित्याह-न वा इति । नोऽस्माकं कृतेऽयं पिण्डो नालं न समर्थः । उभ-
यतो दन्तवत्त्वेऽपि विवेकविशेषरहितत्वेनाश्वाकृतिः पिण्डोऽपि नान्नादनस-
मुपयुक्त इत्येतत् । एवं प्रोक्तः परमेश्वरः ताभ्यो देवताभ्यः पुरुषं पुरु-
षाकृतिं पिण्डविशेषं पूर्ववत् पञ्चीकृतपञ्चभूतेभ्य एव स्वसंकल्पतो निर्माय
संमूर्छ्य च आनयत् प्रदर्शितवानयं मनुष्याकृतिः पिण्डो वोऽन्नादनसमर्थो
भवेदित्याशयेन । तं पिण्डमुभयतोदन्ततया विवेकविशेषवत्तया चान्न-
भक्षणे समुपयुक्तं पर्यालोच्य ता देवताः परमात्मानमब्रुवन् कथयामासुः ।
किमित्यत्राह-सुकृतं वतेति । वतेत्यव्ययं हर्षवाचकम् । सुकृतं सुष्ठुकृतं
शोभनमिदं पिण्डरूपं स्थानं कृतम् । सौष्ठवञ्चास्य पिण्डस्य स्वजनकप्रथम-
पिण्डसमानाकारतया, विवेकविशेषवत्तया उभयतो दन्तत्वेन अन्नभक्षणाय
विशेषेणोपयुक्ततया च बोद्धव्यः । हर्षहेतुरीदृशपिण्डलाभ एव । पुरुषो वाव

मिति । ताभ्यः पुरुषमानयत् । ता अब्रुवन् “सुकृतं वते”ति ।
पुरुषो वाच सुकृतम् । ता अब्रवीत् “यथायतनं प्रविशते”ति ।

अग्निर्वाग् भूत्वा सुखं प्राविशत् । वायुः प्राणोभूत्वा
नासिके प्राविशत् । आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत् ।
दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन् । ओषधिवनस्पतयो
लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन् । चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं
सुकृतम् । पुरुषः पुरुषाकारः पिण्ड एव सुकृतं सुकृतसाधनत्वात् । सुकृतत्वं
पिण्डस्योक्तं भवति सुकृतञ्च पुण्यकर्म । एवमुक्तः परमेश्वरः तासामिष्ट
एष पिण्ड इति प्रतीत्य ता देवता अब्रवीदुक्तवान्-यथाऽऽयतनं प्रवि-
शतेति-आयतनमुत्पत्तिस्थानं तदनतिक्रम्य यथायतनं यथास्थानमत्र पिण्डे
प्रवेशं कुरुतेति । यस्या देवताया यतः स्थानाद् गोलाकरूपात् सकारणा या
उत्पत्तिः सा देवता तदेव स्थानमाश्रयत्वस्मिन् पिण्डे अन्नभक्षणाय तत्र-
स्थित्वा चान्नादनपूर्वकमशनाया प्रशमं पिपासानिरासञ्च करोतु । गवाश्च-
सृष्टिः सकलतिर्यग्जातिसृष्ट्युपलक्षिका । अनेन व्यष्टिसृष्टिः प्रदर्शिता
प्रथमपिण्डसृष्टिस्तु समष्टिसृष्टिरिति विवेकः ।

एवं यथा पतनं प्रविशतेति परमात्मन आदेशं लब्ध्वा अग्निः
वागाभिमानो देवो वाग् भूत्वा वाक्स्वरूपेण सुखं प्राविशत् । मुखमेवाग्नेः
योनिरतस्तदेवास्याऽऽयतनं तस्मात्तदेवासौ प्रविष्टवान् स्वस्थानानति-
क्रमणस्य परमेश्वराऽऽदेशान्तर्गतत्वात् । एवं घ्राणाभिमानो देवो वायुः
घ्राणो भूत्वा घ्राणोन्द्रियात्मकः सन् नासिके स्वयोनिभूते स्थाने प्राविशत्
तत्र प्रवेशमकार्षीत् । आदित्यश्चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठाता देवः चक्षुरात्मकः सन्
अक्षिणी स्वयोनिभूते गोलोके प्राविशत् तत्र स्थितिं चकार । दिशः श्रोत्रा-
भिमानो देव इत्येतत् । श्रोत्रं भूत्वा श्रोत्रेन्द्रियात्मकः सन् कर्णौ । श्रोत्रेन्द्रिय-
स्थानमित्येतत् । प्राविशत् । कर्णौ हि मूलमादित्यस्यापि तत एव श्रोत्रेन्द्रिय-
द्वाराऽदित्यस्य समुद्भवात् । ओषधिवनस्पतय एतदभिमानो देव इत्ये-
तत् । लोमानि भूत्वा लोमसहचरितत्वगिन्द्रियस्वरूपेण त्वचं त्वगगोलीकं

प्राविशत् । मृत्युरपानो भूत्वा नाभि प्राविशत् । आपो रेतो भूत्वा शिश्रं प्राविशन् ॥

तमशनायापिपासे अब्रूताम् । आवाभ्यामभिप्रजानीहीति । स ते अब्रवीत् । एतास्वेव वां देवतास्वाभजाभ्येतासु स्वयोनिभूतं प्राविशन् । चन्द्रमा देवो योऽन्तःकरणाभिमानोऽमनो भूत्वाऽन्तःकरणात्मना हृदयं हृत्कमलं स्वयोनिं प्राविशत् । मृत्युर्यमो देवः पाण्डुभिभानी अपानो भूत्वा अपानसहचरितपाण्ड्विन्द्रियरूपेण नाभिर्गुदमूलं सर्वप्राणबन्धनं स्वयोनिभूतं स्थानं प्राविशत् । आपोऽवभिभानी देवविशेष इत्येतत् । रेतो भूत्वा रेतःसहचरितोपस्थेन्द्रियात्मकः सन् शिश्रं प्रजन्नेन्द्रियस्थानं स्वयोनिभूतं प्राविशन् प्रविष्टा अभवन् ।

एवमग्न्यादिदेवातासु लब्धायतनासु आयतनरहिते अशनायापिपासे तमग्निप्रभृतिदेवताभ्योऽधिष्ठानदातारमीश्वरमब्रूतां कथितवत्यौ किमित्याकाक्षायामाह—आवाभ्यामिति । आवाभ्यामशनायापिपासाभ्यां अभिप्रजानीहि विचिन्तय । स्थानमिति शेषः । यत्र स्थाने स्थिते भूत्वाऽऽवामपि देवतावदन्नमदावेत्येतादृशं स्थानं कुरुष्वेत्येतत् । एवं ताभ्यां प्रार्थितः स परमेश्वरः ते अशनायापिपासे प्रति अब्रवीदुक्तवान् । किमुक्तवानित्याह—एतास्विति । एतासु अग्न्यादिषु देवतास्वेव वामशनायापिपासे आभजामि वृत्तिं प्रविभज्य अनुगृह्णामि । अनुग्रहप्रकारमेव दर्शयति भागिन्यौ करोमीति । एतासु देवतास्वेव भागिन्यौ भागवत्यौ करोमि इति । यस्या देवताया यो भागो यागादिषु हविरादिस्वरूपः तस्या देवतायाः तस्मिन्नेव भागे युवयोरपि भागः स्यादिति कल्पयामीत्यर्थः । ईश्वरेण सर्गकाले एव अशनायापिपासयोः कृते देवताभागेष्वेव भागः कल्पितस्तस्माददद्यत्वेऽपि यस्यै कायै च देवतायै यस्याः कस्याश्चिद् देवतायाः कृते हविर्हविरादिलक्षणो भागो गृह्यते उपह्रियते । दीयत इत्येतत् । याज्ञिकैरस्यां देवतायां भागिन्यौ एव अशनायापिपासे भवतः

भागिन्यौ करोमीति । तस्माद् यस्यै कस्यै च देवतायै
हृदिगृह्यते भागिन्यावेवास्यामशनायापिपासे भवतः । इत्यै-
तरेयोपनिषदि प्रथमाध्याये आत्मषट्के द्वितीयः खण्डः ॥२॥

—०—

स ईक्षत । इमे नु लोकाश्च लोकपालाश्च । अन्नमेभ्यः
सृजा इति । सोऽपोऽभ्यतपत् । ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिर-
तद्देवताभागेनैव भागवत्याविमेऽपि भवतः । अशनायापिपासायुक्ताया एव
देवताया भागप्राहित्वादनयोरपि भागवत्वं तद्भागत एव सम्पाद्यते ।
अशनायापिपसयोः क्रियारूपत्वादिच्छारूपत्वाद्वाऽचेतनतया चेतनवस्तुसम्पर्क-
मन्तरेण स्वयमन्नादनसामर्थ्याभावात् स्वातन्त्र्येण परमेश्वरेण आभ्यां देव-
तावद् भागो न कल्पितः किन्तु देवताभागेन भागवत्ता कल्पितेति ध्येयम् ।

इति भगवद्रामानन्दाचार्यविरचिते ऐतरेयोपनिषद्भाष्ये प्रथमा-
ध्याये आत्मषट्के द्वितीयः खण्डः ॥२॥

—०—

स परमेश्वर ईक्षत संकल्पमकरोत् । इमे नु लोका अम्भःप्रभृतयो
लोकपाला अग्निप्रभृतयः सृष्टाः । अशनायापिपासाभ्यां योजिताश्च ।
ऐभ्यः स्थानान्यपि दत्तानि स्वाभीष्टान्युपभोगोपयुक्तानि परन्तु अदनीयस्यैव
चेदन्नस्याभावः स्यात् तदा कथमेषां लोकपालानां बुभुक्षापिपासाव्याकुलि-
तानामवस्थितिः संभवेत् तस्मात् ऐभ्यो लोकपालेभ्यो लोकपालार्थमन्नं
सृजै सृजानि । समुत्पादयेयमित्येतत् । एवं संकल्पं स कृतवानित्यर्थः । एवं
संकल्प्य सः परमात्मा अपोऽभ्यतपदप उद्दिश्य अभिध्यातवान् । अपूपदं
पंचीकृतभूतोपलक्षणमित्युक्तम् । ब्रीहियवादिकमन्नं पञ्चीकृतेभ्य ऐभ्यो-
भूतेभ्यः समुत्पन्नं भवत्विति संकल्पगोचरा अपः कृताः कृतवानित्येतत् ।
अभितप्ताभ्यो ब्रीहियवाद्यन्नोत्पादगोचरसंकल्पविषयाभ्य एताभ्योऽद्भ्यो
मूर्तिरजायत घनीभूतं शरीरधारणसमर्थं ब्रीह्यादिकमजायत । मूर्तिशब्दार्थं
व्याचष्टे श्रुतिरेव—या वै सेति । या वै मूर्तिः चराचररूपा तदन्नमिति ।

जायत । या वै सा मूर्तिरजायतान्नं वैतत् ।

तदेतदभिसृष्टं सत् पराङ्मुख्यजिघांसत् । तद् वाचाऽजिघृक्षत् । तन्नाऽशक्नोद् वाचा ग्रहीतुम् । स यदैनद् वाचाऽग्रहैष्यत् । अभिव्याहृत्य हिवान्नमन्नप्स्यत् । तत् प्राणेनाऽजिघृक्षत् । तन्नाशक्नोत् प्राणेन ग्रहीतुम् । स यदैनत् प्राणेनाग्रहैष्यत् । अभिप्राण्य हिवान्नमन्नप्स्यत् । तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत् । तन्नाशक्नोच् चक्षुषा ग्रहीतुम् । स यदैवासादिकमचरमूर्तिर्विडालव्याघ्रादिस्त्रायभूता मूर्तिर्मूषकहरिणादिरूपा चरस्वरूपेति विवेकः ।

तदेतदन्नं परमात्मना बुभुक्षाशान्त्यर्थं लोकपालानां कृते संकल्प्य विशेषतः समुत्पादितं सदिमे लोकपाला मां भक्षयिष्यन्तीति मत्त्वा पराङ्मुखं पराङ्मुखं सदतिलोकपालानतिक्रम्य अजिघांसद् गन्तुमियेष । पलायनं कर्तुमैच्छदित्येतत् । नन्वचेतनं ब्रह्मादि कथं लोकपालानां जिघत्सामवेदीत् कथञ्च तत्पूर्वकं पलायनं कर्तुमैच्छत् । न न ब्रह्मादिमात्रमन्नं सृष्टवान् विभुः किन्तु मूषकाद्यपि विडलादिभोग्यं सृष्टवान् तच्च चेतनावत्संपृक्तम् । संभवति च तस्मिन् जिघत्सापरिज्ञानं पलायनेच्छा च, तदारोप्य ब्रह्मादिष्वपि व्यवहारः समुपपद्यत एव । आप ऐक्षन्तेत्यादि व्यवहारश्च श्रुतिप्रसिद्धोऽस्त्येव । तद् वाचेति । तत् पलायनपरमन्नं लोकलोकपालकार्यकारणसंघातरूपः प्रथमोत्पन्नः पिण्डो हिरण्यगर्भात्मको वाचा वाग्व्यापारेण आजघृक्षद् ग्रहीतुं प्रारभत । तदन्नं स प्रथमोत्पन्नः पिण्डो वाग्व्यापारेण ग्रहीतुमादातुन्नाशक्नोन्न समर्थोऽभवत् । ननु वाचाऽन्नग्रहणप्रयत्न एवानुपपन्नो न कोऽपि प्राणी निकृष्टतरोऽपि पक्ष्यादिर्वाचा ग्रहीतुं यतमानो दृश्यते । प्रथमजश्च पिण्डः समष्टिसर्गो व्यष्टि-सर्गापेक्षयाऽत्यन्तमुत्कृष्टः कथमेवमघटमानं कर्तुमघटिष्टेतिचेत्सत्यम् । सर्गाद्यकाल एष उत्पन्नमात्रोशिक्षितोऽन्नभक्षणं तदनुभवरहितः प्रथमजोऽपि कथङ्कारमद्यतनरीत्यैव ग्रहीतुं प्रवर्ततामन्नग्रहणरीतिपरि-

नचक्षुषाऽग्रहिष्यत् । दृष्ट्वा हेवान्नामग्रप्स्यत् । तच्छ्रोत्रेणाजि-
 धृक्षत् । तन्नाशकनोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुम् । स यद्धैनच्छ्रोत्रेणाग्र-
 हिष्यत् । श्रुत्वा हेवान्नमग्रप्स्यत् । तत्त्वचाऽजिघृक्षत् । तन्ना-
 शकनोत्त्वचा ग्रहीतुम् । स यद्धैनत् त्वचाऽग्रहिष्यत् स्पृष्ट्वा
 हेवान्नमग्रप्स्यत् । तन्मनसाऽजिघृक्षत् । तन्नाऽकनोन्म-
 नसा ग्रहीतुम् । स यद्धैनन्मनसाऽग्रहिष्यत् । ध्यात्वा हेवान्न-
 चयायैव सोऽयोग्ययाऽपि रीत्या प्रयस्यति चरमपर्याये च सा रीतिरनेन
 परिचिता । लोकलोकपाटेषु प्रसरन्ती संप्रत्यपि प्रवर्तमाना दृश्यत इति । स
 प्रथमजः पिण्ड एनदन्नं वाचा वाग्व्यापारेण अग्रहिष्यद् गृहीतवान्
 स्यात् तर्हि तत्कार्यभूतः सर्वोऽपि प्राणी अन्नमभिव्याहृत्य वाचा अन्न-
 मिदमिति व्यवहृत्य अग्रप्स्यत् तृप्तिमगमिष्यत् । न च अन्नमभिव्याहृत्य
 कश्चित् तृप्तः परिदृश्यते तस्माद्वाचा ग्रहीतुन्न प्राऽभवत् प्रथमः पिण्ड
 इति भावार्थः । ततः स प्राणेन घ्राणेन्द्रियव्यापारेण ग्रहीतुर्मिच्छत्
 परन्तु तेन ग्रहीतुन्न प्रभुर्बभूव । यदि घ्राणव्यापारेण स गृहीतवान्
 स्यात् तदा तदुत्पन्नः सर्वोऽपि प्राणी अन्नमाघ्रायैव तृप्तिं गच्छेन्न च
 तथा भवतीति द्वितीयपर्यायार्थः । स प्रथमजः पिण्डश्चक्षुर्व्यापारेणा-
 न्नमादातुं प्रायतत् तदाऽपि नादातुं समर्थोऽभवद् यदि चक्षुषा स ग्रहीतुं
 शक्नोऽभविष्यत् तदा तेनैव शिक्षितः समस्तो लोकोऽन्नं चक्षुषा दृष्ट्वैव
 तृप्तोऽभविष्यद् न चैवं भवति । ततः श्रोत्रेन्द्रियव्यापारेणाऽपि यत्नं
 कृतवान् सोऽन्नग्रहणाय तथापि न समर्थोऽभवत् । श्रोत्रव्यापारेण प्रथमजो
 यदि गृहीतवान् स्यादन्नं तदा श्रुत्वैवान्नमितरोऽपि तृप्यन् दृश्येत न तथा
 दृश्यते । ततः स वागिन्द्रियव्यापारेणान्नं समादातुं प्रयासमाचरत् । सोऽपि
 प्रयासोऽस्य निष्फल एव जातो यदि तथाऽयं सफलोऽभविष्यत् तदा-
 ऽद्यत्वेऽपि स्पृष्ट्वैवान्नं तृप्येन्न च तृप्यति स्पृष्ट्वाऽन्नम् । ततो मनो-
 व्यापारेण मननात्मनाऽऽदातुं प्रायतिष्ठ न चाप्राऽभवदादातुं यदि
 प्राऽभविष्यदादातुं मननेन तदाऽधुनापि लोको मननमात्रं कृत्वैवान्नस्य तृप्ति-
 मुपेयात् । न चान्नमननमात्रेण कस्यचित् तृप्तिर्दृष्टचरीतिभावः । ततः स

मन्त्रस्यत् । तच्छिश्नेनाऽजिघृक्षत् । तन्नाशकनोच्छिश्नेन
ग्रहीतुम् । स यद्धैनच्छिश्नेनाऽग्रहीष्यत् । विसृज्य हिवान्न-
मन्त्रेऽस्यत् । तदपानेनाऽजिघृक्षत् । तदावयत् । स पेषोऽ-
न्नस्य ग्रहो यद्वायुः । अन्नायुर्वा एष यद्वायुः ।

स ईक्षत कथन्विदं महते स्यादिति । स ईक्षत कतरेण

शिश्नव्यापारेण परित्यागात्मनाऽपि ग्रहीतुमन्नं प्रायतत न चायमपि
यत्नोऽस्य फलेग्रहिरभवत् । यदि तथाऽभविष्यदधुनातनोऽपि लोकः
तथैवान्नमत्तुं प्राभविष्यत् तृप्तः स्यान्न च तथा दृश्यते । तदनन्तरम-
पानेन मुखच्छिद्रगतवायुनाऽधोगमनशीलेनान्नं ग्रहीतुं व्यापारपरः प्रथ-
मजोऽभूत् तदा स तदन्नमावयदग्रहीष्ट । भक्षितवानन्त्येतत् । इत्थं
प्रयस्यता प्रथमजेन चरमे पर्याये समुचिता रीतिः परिचिताऽतोऽयत्वेऽपि
लोका मुखच्छिद्रगतवायुनैवापानाख्येनान्नमदन्ति तृप्ताश्च भवन्ति ।
एतमर्थं द्रढयितुमेवाह—स एष इति । यद् वायुर्योऽयमपानाख्यो वायुर्मुख-
रन्ध्रगतः स एषोऽन्नस्य ग्रहो ग्राहकः । अपानवायुरेवान्नस्यादानकर्त्तव्यार्थः ।
अत एव अपानवायोऽन्नजीवनकत्वं कथयति योऽयं वायुरपानाख्यः सो-
ऽन्नायुरन्नमेवायुर्जीवनं यस्य तादृशः । यदन्नमुपलभ्यते तस्मादेवा-
पानाख्यः प्राणः तिष्ठति अन्नाभावे तत्स्थितिर्न शक्यसंभवाऽतोऽपानस्य
जीवनसाधनमन्नमित्येतत् ।

स परमात्मा लोकलोकपालसर्गं विधाय तज्जीवनोपायमन्नञ्च विर-
क्त्यापि लोकपालाधिष्ठितमपीदं कार्यकरणसंघातलक्षणं पुरं महते मां विना
कथं स्याद् यथा पुरं पौरैरधिष्ठितमपि पुरस्वामिनं विना न चिरं स्थित-
येऽवकल्पते तथैव नवद्वारमेतत्पुरमिवास्थितं शरीरं पुरस्वामिनं मामन्तरेण
चिरायावस्थातुन्नावकल्पेत तस्मात् पुरमनुप्रविश्य पुरस्वामी तत्र यथा-
ऽवतिष्ठते तथाऽहमप्यनुप्रविश्यान्नावस्थितो भवामीत्यावश्यकमन्यथाऽस्य
चिरकालीनः स्थेमा नार्हति भवितुमितीक्षत पर्यालोचितवान् । एतेन कार्य-
करणसंघातपरिपालनात्मकं स्वप्रवेशप्रयोजनं प्रदर्शितं भवति । एवंस्व-

प्रपाद्या इति । स ईक्षत यदि वाचाऽभिव्याहृतं, यदि प्राणे-
नाभिप्राणितम्, यदि चक्षुषा दृष्टम्, यदि श्रोत्रेण श्रुतम्,
यदि त्वचा स्पृष्टम्, यदि मनसा ध्यातम्, यद्यपानेनाऽभ्य-

प्रवेशप्रयोजनमेकं पर्यालोच्य वक्ष्यमाणं प्रयोजनान्तरमुपेक्ष्य पूर्वं प्रवेशमार्गं
चिन्तयति-स ईक्षतेति । स परमात्मा परिपालनं कार्यकरणसंघातस्य
महते न संभवतीति पर्यालोचनान्तरमीक्षत चिन्तितवान् । किमित्या-
काङ्क्षायामाह-कतरेणेति । किंशब्दादुत्तरचूप्रत्ययो द्वयोः संदिग्धयोर्मध्ये
एकस्य निर्णये कार्येऽनुशिष्टः तस्मादिह द्वौ मार्गौ चिन्तनीयौ । तौ द्वौ
पादाग्रं ब्रह्मरन्ध्रञ्चेति । अनयोः पादाग्रब्रह्मरन्ध्रयोः केन मार्गेण प्रवेष्टव्य-
मिति विचारितवान् । यद्वा नव वै पुरुषे प्राणाः सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा
द्वावाञ्चौ इत्यादि श्रुत्या 'नवद्वारे पुरे देही'ति भगवद्गीतोक्तेश्चास्य
कार्यकरणसंघातरूपस्य कलेवरस्य नवद्वारतया तेषु केन द्वारेण प्रवेष्टव्य-
मिति चिन्तितवान् । अन्नपक्षे कतरेणेत्यत्र छान्दसो इतरच् लोके
हत्तमच एव बहूनामेकस्य निर्धारणेऽनुशासनात् । एवं प्रवेशद्वारं परि-
चिन्त्य द्वितीयं प्रवेशप्रयोजनं चिन्तयतीति श्रुतिराह-स इत्यादिना । स
परमात्मा मार्गचिन्तानन्तरमीक्षत पर्यालोचयत् । किमित्यत्राह-यदी-
त्यादि । वाचाऽभिव्याहृतम् । मां विना केवलया वाचा वागिन्द्रियेणैव
अभिव्याहाररूपं स्वकार्यं सम्पादितम् । प्रायेण प्राणेन्द्रियेणैव केवलेन मां
विना अनुप्राणितं समाघ्राणरूपं स्वकार्यं कृतम् । श्रोत्रेण च स्वकार्यं श्रवण-
रूपं त्वचा त्वगिन्द्रियेण स्वकार्यं स्पर्शनप्रत्यक्षरूपं मनसा ध्यानरूपमपानेन
पाण्डिन्द्रियसहचरितेन अभ्यपानितमोदनाद्यदनीयं वस्तु शरीरान्तर्गतं
कृतम् । भक्षितमित्येतत् । तदा अहं कः स्याम् ? कस्याहं स्वामी भवेयम् ?
यथा पुरस्वामिनं विनैव पौरा यदि पुरकार्यं विधूयुः तदा पुरस्वामी न
कोऽपि भवति तथा मां विना प्राणादिभिः स्वस्वकार्यं यदि क्रियेत तदा
न कोऽपि भवेयं नाहं पुरस्वामी स्यां नाहमस्य शेषी स्यां न चेदं
शरीरं तदन्तर्गतानि करणानि तदधिष्ठातारो वा देवा वा मम शेषभूताः

पानितम्, यदि शिश्नेन विसृष्टम्, अथ कोऽहमिति ।

स पतमेव सीमानं विदार्येतया द्वारा प्रापद्यत । सैषा स्युः तथा च सर्वशेषिणं सर्वस्वामिनं सन्तमपि मां कोऽप्यवगच्छेदयं मम स्वामी शेषी नियन्ता यदधीनोऽहमत एतदवगमायाऽपि मयात्र सर्वशेषिणा स्वशरीरभूतजीवद्वाराऽनुप्रवेष्टव्यमिति पर्यालोचयदित्यर्थः । एतेन द्वितीयं स्वप्रवेशप्रयोजनं चिन्तितं फलितं भवति ।

पूर्वं प्रदर्शितेषु मार्गेषु पादाग्ररूपो मार्गः प्राणवायुप्रवेशमार्गः । मुखादिरूपा मार्गास्तु वागिन्द्रियादिप्रवेशोपयोगिनः । प्राणवागादयः सर्वे एव परमात्मनः प्रेष्यवर्गान्तर्गताः । तस्मात् पुरस्वामी यथा मृत्युप्रवेश-मार्गेण प्रवेशमनुचितं मन्यते तथैव परमात्माऽपि स्वप्रेष्यप्रवेशोपयुक्तमार्गेषु न केनापि स्वप्रवेशमुचितममन्यत । परिशिष्ट एको मार्गो ब्रह्मरन्ध्रात्मको नानेन तदीयप्रेष्येषु कश्चिदपि प्रवेशं लभते पौर इव पुरस्वामिप्रवेश-मार्गेण । इत्थं ब्रह्मरन्ध्रेणैव स्वप्रवेशमवधार्य स परमात्मा एतमेव मूर्ध-मध्यगतमेव सीमानं कपालद्वयसन्धिरूपं विदार्य पृथक् कृत्य । दलद्वयं विभज्येत्येतत् । एतया छिद्ररूपया द्वारा मार्गेण प्रापद्यत प्रविष्टवान् । अत्र कार्यकरणसंघातात्मके शरीर इत्येतत् । परमात्मनः प्रवेशो जीवद्वारक एव । अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणाणीति श्रुत्यन्तरे जीवशरीरकस्यैव परमात्मनोऽनुप्रवेशावगमात् । अस्य मार्गस्य संज्ञां गुण-निर्दिशति-सैषेति । सेयं श्रुत्यन्तरेष्वपि प्रसिद्धा द्वारं विद्वत्तिर्नाम विद्वतिरिति संज्ञा तस्या द्वारमित्यर्थः । विदारणेन सम्पादितत्वादस्य मार्गस्य विद्वतिरिति नाम जातम् । तदेतद् द्वारं नानन्दनं द्वारमुच्यते । नन्दत्यनेनेति नन्दनं तदेव नानन्दनम् । अनेनैव मार्गेण गतः परमात्मोपासको मोक्षस्थानमधिरोहति आनन्दमयं परमात्मानं प्राप्नोति ततश्च नन्दति परमात्मस्वरूपभूतं परमानन्दमनुभवति च तस्मादानन्दानुभवसाधन-मेतन्नानन्दनमित्युच्यते । यद्वाइदमपि नामान्तरमेव तस्य द्वारस्य मन्त-व्यम् । मुखादिमार्गस्य नानन्दहेतुत्वं तद्वारेण निर्गतस्य मोक्षस्थानप्राप्त्य-

विदितिर्नाम द्वास्तदेतन्नानन्दनम् । तस्य त्रय आवसथाः त्रयः
स्वप्नाः । अयमावसथोऽयमावसथोऽयमवावसथ इति ।
स जातो भूतान्यभिव्यैख्यत् । किमिहान्यं वावदिष-

कथनात् । अस्य तु तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति श्रुतेरमृतत्वोपायत्वावगमा-
न्नानन्दनमिति व्यपदेशो युक्तो न सुखादीनामिति भावः । ननु जीवशरीरकः
परमात्मा शरीरमनुप्रविशतीत्यवगतं परन्तु शरीरे प्रविश्य स कुत्र शरी-
रभागे तिष्ठतीति वक्तव्यमाकांक्षितत्वात् । अत्राह-तस्येति । तस्य जीवे-
मात्मनाऽनुप्रविष्टस्य परमात्मनः त्रयः त्रिसंख्याका आवसथा निवास-
स्थानान्यस्मिन् शरीरे भवन्ति कदाचिद् दक्षिणमक्षि, कदाचित् कण्ठः कदा-
चिद् हृत्कमलकर्णिकाप्रभाग इति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिदशा जीवेषु भवन्ति
तन्निर्वाहकः तत्तच्छरीरवेष्टेण तत्र तत्र स्थाने स्थितोऽयं भवति । स्वप्नाः
स्वप्नसदृशाः त्रयः स्वप्नाः पृथग्भूतानाश्चर्यकरान् पदार्थान् दर्शयन्ति
तथा त्रिविधा अस्यावसथा आश्चर्यकरा इत्येतत् । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन
त्रिविधान्यपि निवासस्थानान्यस्य स्वप्नवदाश्चर्यकारीणि भवन्तीत्येतत् ।
आवसथानेव प्रसिद्धवन्नर्दिशति-अयमावसथ इति । यथा राजा तत्त-
त्स्थानेषु स्थित्वा राज्यशासनं श्रौतस्मार्तक्रिया अन्तःपुरवर्गरजनं च कुरुते
तथा प्रविष्टो जीवशरीरकः परमात्माऽपि जाग्रदाद्यवस्थासु भक्ष्यादिस्था-
नगतो जीवस्य तत्तन्निर्वाहहेतुर्भवतीति भावः ।

स परमात्मा जातो जीवेनात्मना शरीरमनुप्रविष्टः सन् भूतानि पञ्ची-
कृतानि पृथिव्यादीनि अभिव्याख्यत् नामरूपाणि व्याकरोत् । जीवशरीरकोऽ-
नुप्रविश्य नामरूपव्याकरणं कृतवानित्यर्थः । इह प्रपञ्चे समग्रे मदनु-
प्रवेशविशिष्टे । अन्यं वा अन्यमिव किमवदिषदवदिष्यत् । शरीर-
शरीरिभावेन सर्वत्राहं स्थितोऽस्मि तेन सर्वः प्रपञ्चो मदात्मक एव तदा
क एवं शब्दोऽस्ति यो मदन्यमिव प्रपञ्चं वक्तुमिच्छेत् शक्नुयादित्येतत् ।
वाशब्द इवार्थः । अवदिषदिति छान्दसं रूपम् । सर्वेष्वचेतनेषु भूतेषु
प्रकारतामापन्नेषु प्रकारितयाऽवस्थितोऽहमेव नान्य इति निश्चयवान् ।
एवमचेतनेषु प्रकारितयाऽवस्थितं स्वमेव चेतनेष्वपि प्रकारितयाऽवस्थितं

दिति । स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततममपश्यदिदमदर्शमिती ३ ।
तस्मादिदन्द्रो नाम । इदन्द्रो ह वै नाम । तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र-

स्वमेवापश्यत् सर्वं सृष्टिकर्तेतिदर्शयति-स एतमेवेति । स परमात्मा
एतमेव सर्गकर्तृतया प्रकृतं पुरुषं स्वात्मानमित्येतत् । तत् तं व्याप्तम् । चेत-
नाचेतनेषु सर्वेषु प्रकारितया वर्तमानत्वादतिशयेन व्याप्तमित्येतत् । ब्रह्मस्व-
रूपतो गुणतश्च निरतिशयवृहदपश्यद् दृष्टवान् । सर्वत्र व्याप्तब्रह्मत्वेन
स्वात्मानमेवापश्यदित्यर्थः । ततममित्यत्र एकस्य तकारस्य छान्दसो लोपः ।
तततममिति पदाकारः । तनोतेश्च विस्तारार्थस्य व्याप्तिरर्थः । तेन
व्याप्ततममित्यर्थः फलति । व्याप्ततमं ब्रह्मापश्यदित्युक्तम् । तत्र दर्शना-
कारमेवाभिलपति “इदमदर्शमि”ति । इदं व्याप्ततमं स्वस्वरूपं ब्रह्म वृहत्तमं-
वस्तु भहमदर्शं दृष्टवानस्मि इति तदर्थः । इतिशब्द इदमदर्शमित्यस्य
दर्शनस्य स्वरूपनिर्देशकः । तत्र प्लुतत्वविधानं हर्षसूचकम् । सर्वत्र स्वात्म-
दर्शनस्य हर्षहेतुत्वम् । एवं चेतनाऽचेतनप्रकारिभूतं स्वस्वरूपदर्शन-
मभिधाय सर्वत्र इदन्तया स्वद्रष्टव्यनिमित्तकं नाम निर्वचनं कुरुते-तस्मा-
दिति । यस्मादिदन्तया स्वात्मदर्शनं हस्तामलकदर्शनवत् प्रत्यक्षं सोऽकरोत्
तस्मादेव हेतोरिदन्द्रोनाम स परमात्मा । इदं ब्रह्म स्वात्मभूतं सर्वत्र व्या-
प्ततमं दृष्टवानितीदन्द्रः । एतमेवार्थं दृढयति इदन्द्रो ह वा इति । इदंशब्दः
प्रसिद्धिद्योतकः । वैशब्दोऽवधारणार्थः । इदन्द्र इति नाम परमात्मनः
प्रसिद्धमिति निश्चितमित्यर्थः । तं परमात्मानमिदन्द्रं सन्तमेव इदन्द्रेति
प्रसिद्धनामविशिष्टमेव क्वचिद् इन्द्रइति नाम्नाऽपि परोक्षेण आचक्षते-
वदन्ति ब्रह्मविदः । नाम्नः परोक्षत्वं रूपान्तरकरणेन वास्तविकस्व-
रूपाच्छादनमेव । इदन्द्र इति वास्तविकनाम्नः स्वरूपमिन्द्र इति नामान्तर-
करणेन भवत्याच्छादितम् । अत एव “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत”
इत्यादि श्रुतिषु इन्द्र इति परोक्षनाम्नैव निर्देशः परमात्मनो दृश्यते ।
साक्षादिदन्द्रपदेन कथन्नतत्कथनमित्यत्र हेतुमाह-परोक्षप्रिया इति । देवा
इन्द्रादयः परोक्षप्रिया परोक्षेण नाम्ना स्वव्यपदेशं प्रियं मन्यन्त इति

मित्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः । परोक्ष-
प्रिया इव हि देवाः ।

इत्यैतरेयोपनिषदि तृतीयः खण्डः ॥३॥

स परमात्मा जातो जीवेनात्मना शरीरमनुप्रावष्टः सन् भूतानि पृच्छी-

अथ चतुर्थः खण्डः

पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्रेतः । तदेतत्
परोक्षप्रियाः । इवशब्दस्य क्वचित् प्रसिद्धनाम्ना निर्देशेऽपि न क्षति-
रित्यभिप्रायः । अत एव यागादिषु प्रसिद्धेनैव नाम्ना व्ययदेशेऽपि मनो-
हानिर्न भवति तेषाम् । इतरत्र तु देवराजादिनाम्नैव व्यपदेशः तेषां
प्रियः । देवानामीदृशं परोक्षव्यपदेशप्रियत्वं चेत् सर्वदेवदेवस्य पर-
मात्मनः परोक्षप्रियत्वमिति किमुवक्तव्यम् । कैमुतिकन्यायसिद्धमेव परोक्ष-
प्रियत्वं परमेश्वरस्येत्येतत् । लोकेऽपि पित्रुपाध्यायाद्यैः तदीयनाम्ना
देवदत्तादिना व्यपदेशो न क्रियते विवैकिभिः तादृशव्यपदेशस्य पित्रु-
पाध्यायादीनामप्रियत्वात् । हिशब्दो हेत्वर्थकः । द्विरुक्तिरध्यायसमाप्ति-
सूचिका ।

इति भगवद्रामानन्दाचार्यविरचिते ऐतरेयोपनिषद्भाष्ये

प्रथमेऽध्यायेः तृतीयः खण्डः ॥३॥

पूर्वं हिरण्यगर्भमारभ्य देवादिब्यष्टिसृष्टिं प्रतिपाद्य जीवात्मना
तत्र परमात्मनोऽनुप्रवेश इत्यादिवर्णितम् । संप्रति याथात्म्येनात्मतत्त्वा-
ऽपरिज्ञाननिमित्तं संसरतो जीवस्य वैराग्योत्पादनाय जन्ममरणपरम्परां दुःख-
प्रधानां दर्शयति श्रुतिः-पुरुषो हवेत्यादिः । कर्मानुसारेण तेषु तेषु लोकेषु
तत्तत्कर्मोपभोगाय परिभ्राम्यन् संसारी जीव आदितः प्रथमतः पुरुषे पुरु-
षाकारशरीरे गर्भो भवति गर्भस्वरूपेण तिष्ठति । गर्भशब्दार्थं विवृणोति
स्वयमेव श्रुतिः-यद् रेतोऽन्नपरिणामभूतं रेतो वीर्यं चरमो धातुरेव गर्भ-
इत्येतत् । रेतसो गर्भत्वकथनं पुरुषशरीरान्तर्गतत्वाभिप्रायेण । प्रथमत इत्य-
नेन स्त्रियां सेकात् पूर्वमित्यर्थो विवक्षितः । रेतः स्वरूपेण गर्भोभवतीत्ये-

सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतमात्मन्येवात्मानं विभर्ति । तद् यदा स्त्रियां सिञ्चति । अथैतज्जनयति । तदस्य प्रथमं जन्म ।

तत् स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति । यथा स्वमङ्गं तथा । तस्मादेनां न हिनस्ति । साऽस्यैतमात्मानमत्रगतं भावयति ।

तत् । जीवस्य रेतोरूपेण भवनं स्फुटयति तदेतदिति । तदेतद् रेतोऽन्नपरिणामरूपं पुरुषस्य सर्वेभ्योङ्गेभ्यः शरीरावयवेभ्यो हस्तादिभ्यः संभूतमेकत्र भूतं तेज एव सारभूतश्चरमधातुरेव । तदूरेत आत्मन्येव स्वस्वरूपे एव आत्मानं देहान्तरमापत्स्यमानं जीवं विभर्ति धारयति । देहान्तरं समुपादित्सुजीवो रेतसा संपृक्त एव तिष्ठति । रेतस्येव वर्तत इत्येतत् । तद् रेतः यदा यस्मिन् काले भार्याया ऋतुकाले इत्येतत् । स्त्रियां भार्यायां सिञ्चति पुमान् विसृजति तदीय योनौ । अथ सेकानन्तरमेतद् रेतो जनयति गर्भरूपमुत्पादयति । अस्य जीवस्य तदेव प्रथमं जन्म रेतःसेक एव गर्भात्मना प्रथमं जननम् । प्रथमावस्थाभिव्यक्तिजनकत्वात् सेकस्य प्रथमजन्मत्वकथनम् । रेतोरूपेण भवनवर्णनं तु वैराग्यसमुत्पादाय । वीभत्सवस्तुदर्शनस्य वैराग्यहेतुता लोकप्रसिद्धैव ।

तत् स्त्रीयोनौ निषिक्तं रेतः स्त्रिया यस्यां निषिक्तं तस्याः स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति आत्मभावं प्राप्नोति । अत्रात्मशब्द आत्मीयपरः स्वमङ्गमिति दृष्टान्तानुसारादंगभावं गतं भवति । तत्र दृष्टान्तं कथयति यथेति । यथा स्वमात्मीयमङ्गमुदरादि । तस्माद् यतोऽङ्गभावं प्राप्नोति तद्रेतः तस्मादेव हेतोः गर्भरूपेण परिणतं गुरुभूतमपि तद् एनामङ्गीभूतां स्त्रियं न हिनस्ति न पीडयति । स्तनोदरादिकं गुरुभूतमप्यङ्गमङ्गिनं तदाश्रयभूतं स्त्रीशरीरं यथा न बाधते तथा गर्भाकारपरिणतं गुरुभूतं भवदपि रेतः स्त्रीयोनिस्थं स्त्रियं न बाधते इत्यभिप्रायः । सा गर्भवती स्त्री अत्र गतं स्वशरीरे प्रविष्टमस्य पुरुषस्य एतं रेतोरूपं पुत्ररूपमित्येतत् । आत्मानं स्वरूपं भावयति सम्बर्धयति परिपोषयति गर्भप्रतिकूलभोजनपानादिपरित्यागमनूकलाशनपानादिकञ्च कुर्वाणा । यतस्तस्माद् भर्तुरात्मभूतस्य

सा भावयित्री भावयितव्या भवति । तं स्त्री गर्भं विभर्ति । सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति । स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति । आत्मानमेव तद् भावयति एषां लोकानां सन्तत्यै । एवं सन्तता हीमे लोकाः । तदस्य द्वितीयं जन्म ।

गर्भस्य भावयित्री संपोषणकारिणी सा स्त्री भर्त्राऽपि भावनीया पालनीया तदीप्सितवस्तुसमुपस्थापनद्वारा संमान्या भवति । भर्तुरात्मभूतगर्भपालनं कुर्वती स्त्री तदुपकारिका भवति अतस्तां प्रति प्रत्युपकारो भर्त्राऽपि तदिष्टभक्ष्यादिप्रदानद्वारा कर्तव्य एवेति भावः । स्त्री गर्भिणी नारी तं रेतो-रूपेण प्रविष्टं भर्तुः स्वरूपभूतं गर्भमग्रे उत्पत्तेः प्राग् गर्भनिष्क्रमणात् पूर्वमित्येतत् । विभर्ति विरुद्धपरित्यागानुकूलसेवनादिना पालयति । सोऽग्रे इत्यत्र श्रूयमाणस्य अग्रेपदस्य व्यवहितस्यापि अपकर्षेणात्र वाक्येऽन्वयः । स पिता तं कुमारं जन्मनो मातुरुदरान्निष्क्रमणादनन्तरमग्रे एव जात-मात्रमेवेत्येतत् । अधिभावयति जातकर्मादिना संस्कारेण परिरक्षति । स पिता कुमारमुत्पन्नं पुत्रं प्रथमं जातकर्मादिना ततो यज्ञोपवीतादिना संस्कारेण यदधिभावयति परिपालयति तदात्मानमेव स्वमेव भाव-यति स्वस्यैव रेतोरूपेण स्त्रियां प्रविष्टत्वात् । भवति च श्रुतिः “पतिर्जायां प्रविशति” इत्यादिः । स पिता पुत्ररूपेण समुत्पाद्य स्वात्मानं भावयति तत्कस्य हेतोरित्याकाक्षायामाह—एषामिति । एषां लोकानां सन्तत्यै सन्त-तिरविच्छेदः परम्परायाः तस्यैतदर्थमित्येतत् । पुत्रोत्पादनादि परित्यागे हि तत्परम्पराविच्छेदाल्लोकविच्छेद एवापत्तेत् । तदविच्छेदे हि पुत्र-पौत्रादिपरम्परया लोकाः सन्तता भवन्ति । जीवस्य द्वितीयजन्मप्रति-पादनार्थमयं प्रपञ्चो दर्शितः ततः फलितं द्वितीयं जन्म दर्शयति—तदस्येति । अस्य संसारिणो जीवस्य तत् पुत्रस्वरूपेण मातुरुदरतो बहिरागमनमेव द्वितीयं जन्म रेतोरूपेण तत्र प्रवेशः प्रथमं जन्मोक्तं तदपेक्षयास्य द्वितीय-त्वं तदनन्तरभावित्वात् पुत्ररूपेण निष्क्रमणस्य ।

सोऽस्य
अथास्य

अस्य

विवाहादिसंस्व-
स्वरूपम् ।
प्रतिनिधिविधी-
कर्तुं तत्स्थाने
कर्म यदि ।
संप्रति विद्याय-
स्य पुत्रमाह ।
अहं यज्ञोऽहं
पुत्रं वदति
कार्याणीति,
संप्रतिविद्या-
पितृसंपाद्यक-
वैराग्यसिद्धिः

अथ

अस्य पुत्रस्य
माश्रित्यास्ये
प्रतिनिधित्व-
कृत्यं कृतमे-
शरीरं पा-
न्निर्गच्छन्ने-
तत् प्रेत्य
शूलन्नेव
“प्रयन्नेव

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ।

अथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वायो गतः प्रैति

अस्य पितुः स जातकर्मादिना संस्कारेण तदनन्तरमुपवीत-
विवाहादिसंस्कारेण चाधिभावितोऽयं पुत्ररूपेणावस्थित आत्मा द्वितीयं
स्वरूपम् । पुण्येभ्यः श्रुतिस्मृतिप्रतिपादितेभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते
प्रतिनिधिर्विधीयते पित्रेति शेषः । पित्रा करणीयं शास्त्रीयं लौकिकञ्च कर्म
कर्तुं तत्स्थाने पुत्रोऽभिषिच्यत इत्यर्थः । अत एव पित्राऽकृतमवश्यकरणीयं
कर्म यदि पुत्रेण क्रियते तत् पित्रैव कृतं मन्यते लोकैः । श्रुतिरपि
संप्रति विद्यायामेव प्रतिपादयति तद् यथा—अथातः संप्रतिर्यदा प्रैष्यन्मन्यते
ऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञः त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्याह—अहं ब्रह्म
अहं यज्ञोऽहं लोक इति । यदा पिता स्वकीयं परलोकगमनं निश्चिनोति तदा
पुत्रं वदति मत्कर्तव्यानि वेदाध्ययनयज्ञलोकसंपादनानि त्वयैवातः परं
कार्याणीति, पुत्रस्तु सर्वमपि भवत्करणीयमहं करिष्य इत्युत्तरयतीति
संप्रतिविद्याभावार्थः । एतावता प्रबन्धेन प्रथमं द्वितीयजन्मनोस्तदनन्तरं
पितृसंपाद्यकर्मकरणमारक्ष्य दुःखबहुलत्वं प्रतिपादितं तच्चिन्तनेन
वैराग्यसिद्धिर्यथा स्यादित्येतदर्थम् ।

अथ जन्मद्वयकथनानन्तरं तृतीयं जन्मोच्यत इत्यभिसम्बन्धः ।
अस्य पुत्रस्य इतरो द्वितीयोऽयमात्मा । पितृस्वरूपः, पितापुत्रयोरैक्य-
माश्रित्यास्येतर आत्मेतिकथनम् । कृतकृत्यः कर्तव्यकर्मणां करणाय पुत्रस्य
प्रतिनिधित्वकरणात् सर्वभारस्य तन्नारोपेण निश्चिन्तो भूत्वा अकृतमपि
कृत्यं कृतमेव मन्वान इत्येतत् । वयोगतो जीर्णशरीरः प्रैति समुपात्तं
शरीरं परित्यजति म्रियत इत्येतत् । तदा स पिता इतोऽस्माच्छरीरा-
न्निर्गच्छन्नेव पुनर्जायते शरीरान्तरं गृह्णाति । अस्य संसरतो जीवस्य
तत् प्रेत्य पुनर्भवनरूपं तृतीयं जन्म, तृणजलौकान्यायेन अपरं शरीरं परि-
गृह्णन्नेव पूर्वं शरीरं त्यजति, नात्र विलम्बो भवति इत्यभिप्रायः
“प्रयन्नेव पुनर्जायते” इत्यस्य । अत्र यद्यापि पुत्रस्यैव तृतीयं जन्मः

स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते । तदस्य तृतीयं जन्म ।

तदुक्तमृषिणा-गर्भेनुसन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा । शतं मा पुर आयसीररक्षन्नथ श्येनो जवसा निरदीयमिति । गर्भ एवतच्छयानो वामदेव एवमुवाच । दर्शयितुमुचितं तस्यैव प्रथमद्वितीयजन्मनी यतः पूर्वं प्रदर्शिते तथापि पितुरपि तृतीयजन्मकथने पुत्रे तस्योक्तत्वसंभवः पुत्रस्यापि स्वपुत्रे भारनिक्षेपपूर्वकपूर्वशरीरत्यागेनोत्तरशरीरपरिग्रहस्यावश्यकत्वं व्यत्वमेकत्रोक्तमन्यत्रापि अतिदिश्यते इति न्यायात् । पितापुत्रयोरैकात्म्यमत्र विवक्षितमिति कथितमेव पूर्वम् ।

तदेतद् वस्तु ऋषिणा मंत्रेण वक्ष्यमाणेन ऋषिपदमृषिदृष्टमंत्रस्योपलक्षकम् । तथा परमर्षिवामदेवदृष्टेन मन्त्रेणापि अयमर्थ उक्त इत्यर्थः । अहं वामदेव ऋषिर्गर्भे सन् गर्भगत एव एषां देवानामग्न्यादीनां विश्वा विश्वानि समप्राणि जनिमानि जन्मानि अन्ववेदं पूर्वजन्मसमुद्भूतभावनाप्रकर्षमाहात्म्यादनुभूतवानस्मि । नुशब्दो वितर्कयोतनाय । शतं शतसंख्याका अनन्ता इत्येतत् । आयसीरयस इमा आयसीलौहनिर्मिता इव पुरः पुरसादृश्यात् पुरः शरीराणि अरक्षन् रक्षितवत्यः । संसारबन्धनिर्गमप्रतिबन्धमकुर्वन्नित्येतत् । यथा संसारपाशादहं निर्गतो भवेयं तथा निगडितं कृतवत्य इति भावः । तदपि न शुमे स्थाने किन्तु निकृष्ट एवेत्याह-अधोऽधोयोनिषु यत्रात्मतत्त्वज्ञानप्रसङ्ग एव नोद्भवेत् तादृशीषु योनिषु बद्ध आसमिति । आयसीरित्यत्र प्रथमार्थे द्वितीयविभक्तिव्यत्ययश्छान्दसः । परन्तु संप्रति परमकृपालुगुरूपदेशजनितात्मतत्त्वपरिज्ञानसामर्थ्यजन्मना जवसा वेगेन श्येनः श्येन इव निरदीयं निर्गतोऽस्मि । श्येनो यथा वेगेन जालं विदार्य बन्धनतो निर्गच्छति तथाऽहमप्यात्मज्ञानसामर्थ्येन वेगतः संसारबन्धनं विभिद्य निर्गतो मुक्तोऽभवमिति भावः । इतिशब्दो मन्त्रस्वरूपनिर्देशकः । गर्भे मातुर्गर्भाशये एव शयानो वर्तमानो वामदेवो वामदेवनामर्षिरेवमनेन प्रकारेण उक्तमंत्ररूपं वाक्यमित्येतदुवाच ।

स एवं विद्वानस्माच्छरीरमेदादूर्ध्वमुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे
लोके सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत् । समभवत् ।
इत्यैतरेयोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा ।

परमात्मतत्त्वज्ञानमव्यभिचारेणाऽमृतत्वसाधनमिति दर्शयितुं श्रुतिः
स्वयमाह—स एवमिति । स वामदेव ऋषिरेवं विद्वान् लोकलोकपालादि-
सर्जकत्वेन सर्वस्य प्रपञ्चस्य प्रकारितया च परमात्मानं जानन् साक्षात्कुर्व-
न्नित्येतत् । अस्माच्छरीरमेदादूर्ध्वं प्रारब्धकर्मनाशे सति वर्तमान-
शरीरपातादनन्तरमुत्क्रम्य मूर्धन्यया नाड्या शरीराञ्जिष्कम्य अचिरादिना
देवपथा अमुष्मिन् स्वर्गे लोके अप्राकृते देशे साकेतशब्दाभिलष्ये लोके
भगवद्धाम्नि दुःखगन्धशून्ये गत्वा तत्र सर्वान् कामान् मुक्तात्मभिः काम्य-
मानानपहतपाप्मत्वादिकान् कल्याणगुणानाप्त्वा परमात्मना सहैव
लब्ध्वा तदनुभवं कुर्वाण इत्येतत् । अमृतः समभवद् मुक्तो जातः । एते-
नात्मतत्त्वज्ञानविधुरा पुत्रादिष्वेवात्मभावं मन्यमानाः संसारमहार्णवे
पतिताः परिशोचन्तीत्यर्थोऽभिव्यज्यते सोऽपि वैराग्योत्पादहेतुर्भवति ॥
॥ इति श्रीभगवद्दरामानन्दाचार्यविरचिते ऐतरेयोपनिषद्भाष्ये
द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

“आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदि”त्यत्रोपक्रान्त आत्मैव लोकलोक-
पालादिकस्य सर्वस्य प्रपञ्चस्य स्रष्टा, स एव जीवेनात्मनाऽनुप्रविष्टो देवमनु-
ष्यादिषु, तद्विज्ञानादेव वामदेवोऽमृतः समभवत् । अन्योऽपि तद्विज्ञानादमृ-
तो भवितुमर्हति । न च तद्विज्ञानादन्यदमृतत्वसाधनमित्येतत्सर्वमुक्तं
तस्मात्स एवामृतत्वकामैः समुपास्य इत्यर्थादागतं भवति । तस्यैवात्मनः स्वरूपं
विनिश्चेतुं पूर्वं मुमुक्षवो ब्रह्मविविदिषवः सम्भूय विचारमकुर्वन् तस्यैव
विचारस्य स्वरूपं प्रश्नप्रतिवचनात्मकं दर्शयितुं संप्रति श्रुतिः—कोऽयमात्मे-
त्यादिः । आत्मशाब्दप्रयोगो भवति देहेन्द्रियमनःप्राणेषु बुद्धौ जीवा-

येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गन्धान् जिघ्रति
येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च

मनि परमात्मनि च तेषु मध्ये यं वयमुपास्महे समुपासितुं प्रवृत्ताः स्मः
स आत्मा कतरः कतम इत्यर्थः । स चात्मा कः किंस्वरूप इति प्रश्नः परि-
षदि ब्रह्मजिज्ञासूनां मुमुक्षूणामभूत् । अस्मिन् प्रश्ने मीमांसमानेषु तेषु
यो निर्णयो जातस्तमेव वर्णयितुमश्रेतनो ग्रन्थः प्रवर्तते ।

योऽयं द्रष्टा घ्राता वक्ता रसयिता विज्ञानस्वरूपो जीवात्मा यच्छ-
रीरकः सन् परमात्माऽनुप्रविशति स येन करणभूतेन पश्यति घटपटा-
दिकं येन करणभूतेन शृणोति शब्दान् येन करणेन गन्धान् गृह्णा-
ति, येन च करणेन वाचं व्याकरोति उच्चारयति येन स्वादु सुरस-
मस्वादु विरसमास्रपिचुमन्दादिकं विजानाति तदीयरसपरिज्ञानं कुरुत
इत्येतत् । तानि करणानि चक्षुःश्रोत्रघ्राणवाग्रसनेन्द्रियाणि तेध्वन्य-
तममपि वा नात्मा भवितुमर्हति तेषां करणत्वेन जडतया चात्मत्वा-
सम्भवात् किन्तु तद्भिन्न एव कश्चिदात्मेति निश्चयो विचारणायां कृतायां
तेषां जातः । एवं बाह्येन्द्रियाणामात्मशब्देन न ग्रहणमित्युक्त्वा अन्तरेन्द्रि-
यस्यापि तद् वक्तुमाह “यदेतद् हृदयं मनसश्चैतत्” । हृदयशब्देनाध्यावसा-
यात्मिकाया बुद्धेर्मनःशब्देन संकल्पात्मकस्य मनसश्च ग्रहणम् । यद्यप्यन्तः-
करणमेकमेव तथाप्यवस्थामेदाद् भिन्नतयेह कथितम् । यदेतद्
हृदयमेतन्मनश्चेत्युभयमपि अन्तःकरणमत एव आत्मा भवितुमर्हति ।
करणत्वादेव जडत्वाच्च तस्मादेतस्मादपि भिन्न एवात्मकमुपास्य
आत्मेति निश्चयोऽभवत् तेषाम् । एवमुपास्यस्यात्मनो बाह्याभ्यन्तरेन्द्रि-
यव्यतिरिक्तत्वं प्रतिपादय धर्मभूतज्ञानप्राणाभ्यामपि व्यतिरेकं प्रतिपा-
दयति—संज्ञानमित्यादिना । संज्ञानं सामान्यतो ज्ञानम् । एकत्वेन वस्तुज्ञान-
मित्येतत् । आज्ञानमत्र आज्ञापदार्थस्तेन धर्मभूतज्ञानस्य अल्पाव-
स्था प्रोक्ता भवति । ईषज्ज्ञानमित्येतत् । विज्ञानं विभिन्नै रूपैरेकस्यैव
वस्तुनो ज्ञानम् । प्रज्ञानं प्रकृष्टं ज्ञानम् । ज्ञानस्य प्रकर्षश्च यथावस्थित-

विजानाति
विज्ञानं
संकल्पः
नामधेय
वस्तुविषय
जडतरं ज्ञान
धृतिर्निश्च
मनीषा
प्रयुक्तवेद
प्राक्तनान्
करिष्याम
पर्याया
वृत्त्याश्रय
प्रतिपिप
ऽज्ञानाति
संज्ञानाति
स्वरूपा
उपास्य
चक्षुरा
सर्वाण्ये
सर्वाणि
शेषभूत
वाचक
देतानि
वाचक
रूपार्थ

विजानाति ॥१॥ यदेतद्धृदयं मनश्च । पतत् संज्ञानमाज्ञानं
विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः
संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति । सर्वाण्येतानि प्रज्ञानस्य
नामधेयानि भवन्ति ।

वस्तुविषयत्वम् । प्रमाज्ञानमित्येतत् । मेधागृहीतार्थस्य धारणक्षमा बुद्धिः ।
दृढतरंज्ञानमित्येतत् । दृष्टिदर्शनमिन्द्रियजन्यं ज्ञानम् । प्रत्यक्षज्ञानमित्येतत् ।
धृतिर्निश्चयात्मकं ज्ञानम् । मतिर्मननात्मिका बुद्धिः । मनीषा मनस ईषा
मनीषा मनस ईशयित्री बुद्धिर्यया बुद्ध्या मनो नियन्त्र्यते । जूती रोगादि-
प्रयुक्तवेदनाऽनुभवात्मिका बुद्धिः । स्मृतिर्गृहीतार्थविषयिणी बुद्धिर्या
प्राक्तनानुभवजन्यसंस्कारसमुद्बोधानन्तरं जायते । संकल्प इदमित्य-
करिष्यामीत्यादिरूपा बुद्धिः । क्रतुरुपासनात्मिका बुद्धिर्निदिध्यासन-
पर्याया । असुः प्राणनादिजीवनौपयिकवृत्तिरूपं ज्ञानम् । अनेकप्राणन-
वृत्त्याश्रयप्राणोऽपि विवक्ष्यते । प्राणव्यतिरेकस्यापि उपास्यभूत आत्मनि
प्रतिपिपादयिषितत्वात् । कामोऽअसन्निहितविषयकेच्छारूपः । वशो-
ऽङ्गनालिङ्गिनादयभिलाषा । इच्छाया अपि धर्मभूतज्ञानावस्थारूपतैव ।
संज्ञानमित्यारभ्य वश इति पर्यन्तमुक्ताः संज्ञानादयो धर्मभूतज्ञानावस्था-
स्वरूपाः । असुपदेन प्राणश्च विवक्षितोऽतः धर्मज्ञानप्राणातिरेक-
उपास्यस्यात्मन इत्येवमपि निर्णयं मीमांसमानास्ते मुमुक्षवोऽकार्षुः ।
चक्षुरारभ्य वशपर्यन्तेभ्यः सर्वेभ्यो व्यतिरिक्तत्वे हेतुमुपन्यस्यति
सर्वाण्येतानीत्यादिना । एतानि बाह्याभ्यरेन्द्रियप्राणधर्मभूतज्ञानानि
सर्वाणि प्रज्ञानस्य प्रज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मण उपास्यात्मनो नामधेयानि
शेषभूतानि उपास्यस्यात्मनः शरीराणीत्येतत् । ननु नामधेयपदस्य
वाचकशब्दपरताया एव दृष्टत्वाच्छरीरार्थपरतया वर्णनमनुचितमिति चे-
देतानि सर्वाणीत्यनेन चक्षुरादीनामर्थरूपाणामेव ग्रहणार्थस्य च
वाचकत्वाऽयोगान्ननामधेयपदमुख्यार्थस्य बाधितत्वेन लक्षणया शरीर-
रूपार्थं ग्रहणमुचितमेव । मुख्यार्थबाधे लाक्षणिकार्थग्रहणस्य शास्त्रकार

एष ब्रह्मा एष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवाः । इमानि च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि च, शैलौसिद्धञ्च प्रसिद्धमेवेति । नामधेयपदस्य मुख्यार्थपरताया आप्रहञ्चेत् स एवार्थोऽस्तु तदा तानि सर्वाणि चक्षुरादीनि प्रज्ञानस्य नामधेयानि वाचकानि यैः शब्दैश्चक्षुरादीनि बोध्यन्ते सर्वेऽपि शब्दाः परमात्मनः वाचका भवन्ति सर्वेषां शब्दानां स्वार्थशरीरकपरमात्मपर्यन्तार्थवाचकत्वात् । अस्मिन्नपि तानि सर्वाणीत्यस्य पूर्वोक्तचक्षुःसंस्थानादिवाचकपदानीत्यर्थः करणीयः स लक्षणाश्रयणप्रयुक्त एवेति वरंततो नामधेयपदे लक्षणाश्रयणमिति विभाव्यताम् ।

एवमिन्द्रियादिभिन्नत्वमुपास्यात्मनः प्रदर्श्य जीवात्मव्यतिरिक्तत्वं दर्शयति श्रुतिः—“एष ब्रह्मे” त्यादि । एष ब्रह्म पूर्वं वर्णितो हिरण्यगर्भः । एष इन्द्रो देवराजत्वेन प्रसिद्धः शतक्रतुः । एष प्रजापतिः प्रजानामुत्पादकः सृष्टिपरिवर्धको देवः । एते सर्वे देवाः प्रसिद्धा वह्निवायुप्रभृतयः ते सर्वेऽपि प्रज्ञानस्य नामधेयानीति पूर्वेण सम्बन्धः । प्रज्ञानस्वरूपस्य उपास्यस्यात्मनः शरीरभूतानि । शेषभूतानीत्येतत् । एतेषामप्यात्मभूत उपास्य आत्मा तस्मान्नैतेऽस्माकमुपास्या इति मीमांसया ब्रह्मजिज्ञासवो निरचिन्वन् । ब्रह्मेन्द्रादीनां जीवत्वात् तैरितरेऽपि जीवात्मान उपलक्ष्यन्ते तेन जीवात्मव्यतिरेक उपास्यस्य साधितः । अतः परं भूतभौतिकभिन्नत्वं साधयितुं प्रवर्तते श्रुतिः “इमानि च पञ्च” इत्यादिः । पृथिवी गन्धादिगुणाश्रयो भूतो योऽप्रकृतिकः । वायुराकाशप्रकृतिकः शब्दस्पर्शगुणवान् सर्वदागमनशीलो भूतविशेषः । आकाशः शब्दगुणाश्रयः प्रथमं भूतमवकाशप्रदम् । आपो जलानि शीतस्पर्शादिगुणकः तेजःप्रकृतिको भूतविशेषः इत्येतत् । ज्योतीषि वायुप्रकृतिको भूतविशेष उष्णस्पर्शादिगुणाश्रयः तेजोऽपरपर्यायः । एतानि पञ्च महाभूतानि निदिष्टानि तान्यपि नामधेयान्येव प्रज्ञानस्यैत्यन्वयः । इमानि च एतानि च क्षुद्रमिश्राणि क्षुद्रैस्तमोबहुलतया स्वल्पजीवनकालैरत एव क्षुद्र-

अश्वा गावः, पुरुषा हस्तिनो यत्किञ्चेदं प्राणि जङ्गमं च
पतत्रि च यच्च स्थावरम् । सर्वं तत् प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने
प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेशो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ ३ ॥

शब्दाभिधेयैः पतङ्गिकासर्पादिभिर्मिश्राणि संपृक्तानि भौतिकशरीराणि ।
इवशब्दोऽनर्थकः । वीजानि कारणभूतानि सजातीयशरीरान्तरं प्रति
निमित्तभूतानीत्येतत् । इतराणि चेति विद्याभेदेन भिन्नजातीनि शरिराणि
प्रदर्शयितुमितराणीति पदं द्विरुक्तम् । विद्याभेदमेव दर्शयति-अण्डजानांत्या-
दिना । अण्डेभ्यो जातानि वक्काकादीनि । जारुर्जरायुर्गर्भपरिवेष्टनं
चर्म ततो जातानि जारुजानि मनुष्यपशुशरीराणि । स्वेदजानि स्वेदो
धर्मोदकं शरीरद्रवभूतं तस्माज्जातानि यूकामशकादिशरीराणि । उद्भि-
ज्जानि उद्भिद्य पृथिवीमूर्ध्वं विदार्य जातानि लतावृक्षादीनि । एभ्यो
बीजेभ्यो निमित्तकारणेभ्यो जाता अश्वा गावः पुरुषा हस्तिन एते प्रसिद्धाः
प्राणिनो जङ्गमाः सन्ति अन्यच्च यजू जङ्गमं गमनशीलं प्राणि प्राणिजातं
यत् पादाभ्यां चलति, उरगेष्वपि पादेन्द्रियस्योरःस्थले सत्वाज्जङ्गम-
त्वमेव । एवं मत्स्यप्रभृतिषु जलजेष्वपि जङ्गमत्वं द्रष्टव्यम् । पतत्रि
पतन्तं त्रायत इति पतत्रं पक्षः तदस्यास्तीति पतत्रि पक्षिप्राणिजातम् ।
इदमपि जङ्गमान्तर्गतमेव । यच्च स्थावरम् तिष्ठदेवास्ते न चलति । अचल-
मित्येतत् । तत्सर्वं समग्रमेव प्रज्ञानेत्रम् । नीयतेऽनेनेति नेत्रं प्रज्ञैव नेत्रं नयन-
कारकं यस्य तादृशम् । प्रज्ञापदेन प्रज्ञानात्मकस्य उपास्यस्यात्मनो ग्रहणम् ।
प्रज्ञास्वरूपं ब्रह्म - अस्य सर्वस्यैवान्तःस्थितं सन्नियामकमित्यर्थः । तेन
सर्वस्यान्तर्वर्ती आत्मा यः स एवोपास्य इति फलति । किञ्चित्सर्वं
प्रज्ञाने प्रज्ञानस्वरूपे ब्रह्मणि प्रतिष्ठितम् । सर्वेषु कालेषूपत्तिस्थितिप्रलयद-
शायामित्येतत् । प्रज्ञानाश्रितमेवैतत्सर्वमित्यतः सर्वाश्रयः प्रज्ञानात्मा एवो-
पास्य इति भावः । प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञास्वरूपः परमात्मा नायकोऽन्त-
र्यामी यस्य तादृशमेतज्जगत्सकलमतः सकलजगन्नायक आत्मा यः
प्रज्ञानरूपस्तस्यैव समुत्पास्यता नान्यस्येति ध्वन्यते । प्रज्ञा प्रज्ञानस्वरूपं

स पतेनैव प्रज्ञेनात्मनाऽस्माल्लोकादुत्क्रम्य अमुष्मिन्
स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत् समभव-
दिति । ओमित्युपनिषत् ।

इत्यैतरेयोपनिषदि आत्मषट्के तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता । मनो मे वाचि प्रतिष्ठितम् ।
आविरावीर्म एधि । वेदस्य स आणीस्थः । धृतं मे मा
प्रहासोः । अनेनाधीतेनाहोरात्रान् सन्दधामि । ऋतं वदि-
ब्रह्मैव सर्वस्यास्य प्रतिष्ठा आश्रयो जगतः । तस्मात् प्रज्ञानं ब्रह्म प्रज्ञान-
मेव समुपास्य आत्मा तदेव ब्रह्मपदेनोच्यते । तस्यैव स्वरूपेण गुणैश्च
सर्वातिशायिवृहत्वाश्रयत्वमिति । एतावता कतम आत्मेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं
सर्वान्तर्यामी यः स उपास्य आत्मेति । क आत्मेति प्रश्नोत्तरन्तु प्रज्ञानं
ब्रह्मेति प्रज्ञानस्वरूप आत्मा समुपास्य इति ।

स एवं रीत्या परमात्मोपासको वामदेवः प्रस्तुतोऽस्माल्लोका-
देतच्छरीरात् प्रारब्धकर्माऽवसाने मूर्धन्यनाड्या उत्क्रम्य निर्गत्य अर्चि-
रादिना ब्रह्मविद्गन्तव्येन देवयानेन अमुष्मिन् स्वर्गलोके अप्राकृत-
देशविशेषे भगवद्धाम्नि साकेतसंज्ञके गत्वा तत्र प्रज्ञेनात्मना प्रज्ञानस्व-
रूपेण परब्रह्मणा रामाभिधानेन सह सर्वान् कामान् तदीयकल्याणगुणान्
मुक्तात्मनां तदीयकल्याणगुणातिरिक्तस्य काम्यस्याभावादाप्त्वा प्राप्य
समनुभवन् सन् अमृतः समभवदविर्भूतगुणाष्टकविशिष्टब्राह्मस्वरूपोऽभू-
दित्यर्थः । एवमन्योऽपि यः कश्चिदेवंविद् भवति एवमेवामृतो भवतीति
भावार्थः ।

इति भगवदूरामानन्दाचार्यविरचिते ऐतरेयोपनिषद्भाष्ये

आत्मषट्के तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

प्रागू विदथोत्पत्तेर्विद्याप्राप्तिप्रतिबन्धकभूतानां पश्चाच्च विद्योत्पत्तेर-
संभावनाविपरीतसंभावनाजनकानां विघ्नानां परिहारायायं शान्तिपाठा-
त्मकोऽध्यायः पठ्यते । तत्र वाङ्मनसयोः परस्परसहकारे सति विद्याप्रति-

व्यामि ।
अवतु
शान्तिः
इत्येत

पादकग्रन्थ
तयोः प
मनसि प्र
नापराम्
वाक्यजातं
नान्यदि
प्रथमं
रेधि
वाङ्मनः
भागस्यो
तादृशं
श्रोत्रेन्द्रि
कदापि
गुरुमुख
स्यमाने
सर्वा
पूर्वकं
चदिष्य
विपरी
वाचं
सत्यप
तद्

ध्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु ।
अवतु माम् । अवतु वक्तारम् । अवतु वक्तारम् । ॐ
शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इत्यैतरेयोपनिषदि आत्मषट्के षष्ठखण्डात्मकश्चतुर्थाध्यायः ॥५॥

समाप्ता चेयमैतरेयोपनिषत् ।

पादकप्रन्थभागः सरलतया साकल्येन चावधारयितुं शक्य इत्येतदभिप्रायेण
तयोः परस्परप्रतिष्ठितत्वमाशंसते शिष्यः । मे मम वागू वागिन्द्रियं
मनसि प्रतिष्ठिता भवतु मनसा वक्तव्यतया संकल्पितामेव वाचमुच्चारयतु
नापराम् । मे मनोऽभ्यन्तःकरणं वाचि वागिन्द्रिये प्रतिष्ठितं भवतु यद्यद्
वाक्यजातं विद्याप्रतिपादकमस्ति वागिन्द्रियसमुच्चार्यं तदेव संकल्पयतु
नान्यदिति । आविःशब्देन स्वप्रकाशरूपं ब्रह्म विवक्षितं तच्च
प्रथमं सम्बोधनान्तम । हे आविः ! हे ब्रह्मन् मे मह्यमावी-
रेधि आविर्भूतं भव । दीर्घश्छान्दसः । बाह्मनसे प्रति प्रार्थयते । हे
बाह्मनसेऽन्योन्यप्रतिष्ठिते युवां वेदस्य आत्मतत्त्वप्रतिपादकस्य वेद-
भागस्योपनिषत्स्वरूपस्य मे मह्यमाणीरानयनसमर्थं स्थो भवतम् ।
तादृशं वेदभागं मदर्थमुपस्थापयेत्यर्थः । हे मनः ! मे मम सम्बन्धि श्रुतं
श्रोत्रेन्द्रियद्वाराऽवगतमुपनिषदर्थजातं मा प्रहासीमि न कदाचित् त्यजतु ।
कदापि तद् विस्मृतिं न गच्छत्वित्येत् । अनेन अधीतेन अचिरादेव
गुरुमुखादवगतेन आत्मप्रतिपादकवेदभागात्मकेन प्रन्थेन निरन्तरं समभ्य-
स्यमानेन अहोरात्रान् अहानि च रात्रयश्चाहोरात्रास्तान् सर्वाण्यहानि
सर्वा रात्रीश्च अनुसंदधामि संयोजयामि । रात्रिदिवमालस्यादिपरिहार-
पूर्वकं गुरुमुखाधीतात्मतत्त्वावबोधकप्रन्थाभ्यासपरो भवामीत्येतत् । ऋतं
वदिष्यामि परमार्थभूतमेवाचार्यमुखाधीतप्रन्थार्थं व्याख्यास्यामि न
विपरीतार्थम् । सत्यं वदिष्यामि मनसा सम्यगालोच्य सत्यभूतामेव
वाचं निगदिष्यामि नासत्यभूताम् । ऋतपदेन मानसं सत्यं विवक्षितम् ।
सत्यपदेन तु वाचिकं सत्यमुच्यत इति विवेकः । तन्मामवतु ।
तद् ब्रह्म प्रज्ञानरूपं मां शिष्यमवतु गुरुमुखाधीतवस्तुनः सम्यगबोध-

प्रदानेन परिपालयतु । तद्वक्तारमवतु । तद्विज्ञानात्मकं ब्रह्म समुपास्य-
मानमात्मतत्त्वमिति यावत् । वक्तारं मदीयमाचार्यमवतु शिष्यजिज्ञासा-
शमनसमर्थबोधजनकशक्तिप्रदानेन पालयतु । एतत् प्रार्थनाद्वयं विद्याग्रहण-
पूर्वकालाभिप्रायेण । अवतु माम् । अवतु वक्तारमिति पदव्यत्यासेन
क्रियमाणं प्रार्थनाद्वयन्तु विद्याग्रहणोत्तरकालाभिप्रायेण बोध्यम् । अवतु-
माम् । अवतु स्वतन्त्रात्मकभ्रमादिनिवृत्त्या समुत्पन्नपरमात्मस्वरूप-
यर्थार्थाऽवबोधपरिरक्षणेन च परिपालयतु मां शिष्यम् । अवतु वक्तारम् ।
अवतु योग्यशिष्यलाभप्रयुक्तविद्यासंप्रदायप्रवर्तनजन्यस्वात्मतोषरूपफल-
प्रदानेन परिपोषयतु वक्तारं मदीयाचार्यम् । अवतु वक्तारमित्यस्य
पुनः पाठोऽध्यायसमाप्तिसूचनाय । ॐ शान्तिरिति वाक्ये ओँकारपाठेन
परमात्मनः स्मरणात् स्वरूपतोऽर्थतश्च ग्रन्थान्ते समाचरणीयं मङ्गलमाचरि-
तम् । तादृशमङ्गलाचरणस्यापि शिष्टाचारपरिप्राप्तत्वात् तदाचरणं
पश्चाद्भावविभिरपि शिष्याचार्यैः करणीयमित्येतदर्थो ज्ञाप्यते । शान्ति-
शब्दस्य त्रिधा पाठस्तु आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपाणां त्रिविधता-
पानां शमनं भवत्वित्यभिप्रायेण कृतः । शुभं भवतु ।

इति भगवद्रामानन्दाचार्यविरचिते ऐतरेयोपनिषद्भाष्ये आत्मषट्के

षष्ठ्यष्टात्मकश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

—X—

समशीतिर्न द्योते जाः परब्रह्म सनातनः ।
जयताऽजानकीनाथो वेदेवेद्यो मद्यात्रतिः ॥

ॐ नमः शिवायः

श्री राघवब्रह्मणे नमः ।
जगद्गुरुश्रीराघवानन्दाचार्यप्रणीतः
श्रीराघवप्रासिबोधः

- राघवं च गुरुं नत्वा व्यासं बोधायनं तथा ।
राघवप्रासिबोधं हि कुर्वे राघवभक्तिदम् ॥१॥
- बद्धोऽयमथ सम्बद्धो जीवात्माऽनाथावधया ।
भवत्यविद्यया चास्य त्वहन्ताममताद्वयम् ॥२॥
- रागद्वेषद्वयं चापि जायतेऽविद्ययाऽऽत्मनः ।
अवाप्नोति ततश्चायं जीवो देहचतुष्टयम् ॥३॥
- शब्दादिविषयेष्वस्य जायतेऽभिरुचिस्ततः ।
विषयान् सेवितुं चायमसन्मार्गे प्रवर्तते ॥४॥
- असत्यभाषकस्तत्र चासक्तः स्तेयकर्मणि ।
हिंसादिनिरतो भूत्वाऽधमसेवामुपैति हि ॥५॥
- यदा याति विपन्नः सन् किंकर्तव्यविमूढताम् ।
तदा हृदि हि रामस्य कृपा काप्युपजायते ॥६॥
- दयाद्रो वीक्षते जीवं स्वामी रामो दयाऽम्बुधिः ।
प्रसन्नचित्ततां प्राणी रामप्रीत्योपयात्यथ ॥७॥
- सत्त्वोद्रेकं च सम्प्राप्तो भूत्वा सुकृतमिच्छति ।
सङ्गतिं च ततो याति रामभक्तमहात्मनाम् ॥८॥
- विषयेभ्यो विरक्तानामात्मानात्मप्रबोधिनाम् ।
सञ्जायते ततश्चास्य सदाचार्यसमाश्रयः ॥९॥
- शिष्यभूतं ततो जीवं सदाचार्यः प्रबोधति ।
शरीरादिन्द्रियेभ्योऽथ प्राणेभ्यो बुद्धितस्तथा ॥१०॥
- भिन्नो जीवश्च नित्योऽणुः कर्त्ता भोक्ताऽथ चेतनः ।
जगद्धेतोश्च रामस्य शेषो देहस्तथैव च ॥११॥

श्रीरामपरतन्त्रः स न स्वतन्त्रः कदापि हि ।
 राघवाधीनतासीमा वैष्णवाधीनता मता ॥१२॥
 श्रीरामपदकैङ्कर्यं फलं चास्या मतं बुधैः ।
 तस्य प्रतिभटश्चात्राहङ्कारः समुदीरितः ॥१३॥
 ममकारस्तथा देहसम्बन्धोऽपि तथा स्मृतः ।
 श्रीरामचरणावेव समर्थो तन्निवर्त्तने ॥१४॥
 शापकं कथितार्थानां रहस्यत्रयमीरितम् ।
 भवत्यथ कृतज्ञो हि शिष्यश्चासौ तु सद्गुरौ ॥१५॥
 सात्विकवैष्णवानां च ततो याति सुसङ्गतिम् ।
 सदाचार्यस्य कैङ्कर्येऽधिकारं लभते ततः ॥१६॥
 सदाचार्यस्य कैङ्कर्यं द्विधा प्राज्ञैः समोरितम् ।
 इष्टस्य करणं चात्रानिष्टस्याकरणं तथा ॥१७॥
 अभावे चैतयोश्चात्र शिष्यं त्यजति सद्गुरुः ।
 आचार्येण परित्यक्तं श्रीरामो विजहाति हि ॥१८॥
 अर्जनीया ततः प्राज्ञैः सदाचार्यकृपैव हि ।
 प्राप्यते सा च रामस्य तदीयस्य च सेवनात् ॥१९॥
 रामरामीयसेवातः प्रसन्ने सति सद्गुरौ ।
 गुरुप्रीते च शिष्ये हि श्रीमद्रामः प्रसीदति ॥२०॥
 साकेते परमप्राप्यः श्रीरामः सकलेश्वरः ।
 स्वप्रीतेनैव सम्प्राप्तो रामो भवति नान्यथा ॥२१॥
 सदाचार्यसुरेन्द्रश्रीराघवानन्दनिर्मितः ।
 राघवप्राप्तिबोधोऽयं भूयाद् राघवभक्तिदः ॥२२॥

श्रीश्रीलक्ष्मीपूठसंस्थापकश्रीटीलाचार्य-
जगद्गुरुश्रीसाकेतनिवासाचार्याभिहितं

तत्त्वत्रयम्

मुक्तामुक्तविभेदतो द्विविधतां याता विभिन्ना मिथो

बोद्धारः सुखबुद्धिरूपकृतमुङ्गनित्या अचिन्त्याणवः ।

दासाकांक्षितवस्तुदक्षितिसुतान्नाथस्य दासास्तथा

प्रज्ञाप्राणशरीरतः करणतो भिन्नाः समे प्राणिनः ॥१॥

सत्त्वाद्यातनं विकारकरणी नित्या तथाऽचेतना

बद्धानां सुखबुद्धिहृद् रघुवराधीना जगत्सर्जने ।

मायाख्या प्रकृतिः सती विकृतिभृद् यस्याः परेशेच्छया

मूलाद्या निगमान्तविन्निगदिता भेदाश्चतुर्विंशतिः ॥२॥

ध्येयो दिव्यतनुस्तथा शुभगुणाम्भोधिर्जगत्कारणं

चिद् रव्यादिविभासकः श्रुतिमतो भक्त्यैव मुक्तिप्रदः

नित्यो ब्रह्मशिवार्चितश्च चिदचिच्छेषी परेशो विभुः

सर्वज्ञः प्रणतातिहृद् रघुवरः श्रीशोऽवतारी स्वराट् ॥३॥

ईशित्री जगतोऽस्य विश्वजननी लावण्यवारांनिधि-

र्वासत्त्यादिगुणावधिः श्रितजनाभोष्ठार्थदा सर्ववित् ।

ध्येया सज्जगदीशितू रघुपतेर्विम्बी प्रिया जानकी

यत्कारुण्यदिदक्षुणा भगवता सर्वं जगत् सृज्यते ॥४॥

(प्रपादकलानिधिः)

३-श्रीरामानन्दग्रन्थमालायास्तृतीयं पुष्पम् ।

भगवच्छ्रीरामानन्दाचार्यप्रणीतानन्दभाष्योपेता

ईशकेनकठप्रश्नमुण्डकमाण्डूक्य-
तैत्तिरीयैतरेयोपनिषदः

संशोधकः पण्डितसम्राट् स्वामी श्रीवैष्णवाचार्य
वेदान्तपीठाचार्य (अहमदाबाद)

संशोधकः पण्डितसम्राट् स्वामी श्रीवैष्णवाचार्य

संशोधक :- पण्डितसम्राट् स्वामी श्रीवैष्णवाचार्य
वेदान्तपीठाचार्य (अहमदाबाद)

गुरुपूर्णिमा १९६९ ई. } श्रीरामानन्दाब्द ६७०
सर्वेऽधिकाराः स्वयंसीकृताः { मूल्य ६/००

प्रकाशक :- श्रीरामानन्दवेदान्तप्रचारकसमिति अहमदाबाद

प्रथमावृत्ति-१००० प्रति

मूल्य-६/००

प्राप्तिस्थान-१-श्रीरामानन्दवेदान्तप्रचारकसमितिकार्यालय
अहमदाबाद

१-श्रीमोतीलाल बनारसीदास
चौक-वाराणसी

समस्तमूर्तिमहिम्नो ज्ञानः परब्रह्म (महात्मनः)
जयतां ज्ञानमी नमो वेदेवेद्यो महामतिः॥

ankur nagpal 108@gmail.com

मुद्रक :- वैद्यराज स्वामी श्रीत्रिभुवनदासजी शास्त्री
श्रीरामानन्दप्रिन्टिंगप्रेस
कांकरियारोड-अहमदाबाद-२२

परिपूर्णब्रह्मणे श्रीरामाय नमः

प्रस्तावना

विद्वानों ने उपनिषद्, ब्रह्मसूत्र तथा श्रीमद्भगवद्गीता नामक तीन प्रस्थानों को मोक्षोपयोगी ज्ञानसम्पादक माना है। इनमें प्रथम प्रस्थान अर्थात् उपनिषद् नामक प्रस्थान ही कर्मकाण्ड और ब्रह्मकाण्ड नामक वेद के दो भागों में द्वितीय भाग अर्थात् ब्रह्मकाण्ड है। उपनिषद् भाग ही वेद का शिरोभाग है। वेदका अन्तिम भाग होने से उपनिषद् भाग ही वेदान्त कहा जाता है।

उपनिषद् शब्दार्थ

उप और नि उपसर्गपूर्वक विशरण, अवसादन तथा गति अर्थ वाले षद् (षदल) धातु से क्तिप् प्रत्यय करने पर 'उपनिषद्' शब्द बनता है। इसलिए जिस विद्या से हृदयग्रन्थि विशीर्ण (शिथिल) होती है, कर्मबन्धन अवसन्न (विमष्ट) होता है और जिससे अपना वास्तविक स्वरूप (मुक्तिधाम में गुणाष्टकादि की प्राप्ति) प्राप्त होता है उसे 'उपनिषद्' कहते हैं।

“तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।” (उस ईश्वर को जान कर की मोक्ष प्राप्त किया जाता है दूसरा मार्ग नहीं है।) और वह ईश्वरतत्त्व (ब्रह्म परमपुरुष) उपनिषद्देव है यह श्रुति कहती है—“तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ।” मैं उस उपनिषद्देव पुरुष को पूछता हूँ। महाभारत में भी कहा है कि—“यं वाकेष्वनवाकेषु निषत्सुपनिषत्सु च । गृणन्ति सत्यकर्माणम्” उन सत्यकर्मा भगवान् को मन्त्रों में, ब्राह्मणग्रन्थों में, देवताप्रतिपादक भाग में और उपनिषदों में कहते हैं। अतः उपनिषद् परब्रह्म भगवान् श्रीराम के प्रतिपादक हैं।

भगवान् श्रीशंकराचार्य, भगवान् श्रीमध्वाचार्य और भगवान् श्रीरामानन्दाचार्य इन तीन ही आचार्यों ने उपनिषद् ब्रह्मसूत्र और गीता नामक तीनों प्रस्थानों पर भाष्य लिखे हैं।

उक्त तीनों प्रस्थानों के भगवत् श्रीरामानन्दाचार्य कृत श्रीरामानन्दभाष्यों को आनन्दभाष्य भी कहते हैं। आचार्यसम्राट् भगवान् श्रीरामा-

मन्दाचार्यजी ने सर्वप्रथम उपनिषदों के आनन्दभाष्य रचे हैं तदनन्तर
ब्रह्मसूत्रों का आनन्दभाष्य और उसके पश्चात् गीता का आनन्दभाष्य ।
उन्होंने साम्प्रदायिक महानुभावों को संक्षिप्त रूप से साम्प्रदायिक ज्ञान होने
के लिए "श्रीवैष्णवमताब्जभास्कर" ग्रन्थ को रचना की है । यह उनका
अन्तिम ग्रन्थ है ।

भगवान् श्रीरामानन्दाचार्य जी ने अपने पूर्वाचार्य बोधायनवृत्तिकार
भगवान् श्रीपुरुषोत्तमाचार्यजी बोधायन के विशिष्टाद्वैत सिद्धान्त को ही अप-
नाया है । उन्होंने तदनुसार ही अपने तीनों आनन्दभाष्यों की रचना की है ।

आचार्यसम्राट् भगवान् श्रीरामानन्दाचार्य जी यतिराज श्रीरामजी
और श्रीसीताजी से प्रवर्तित श्रीसम्प्रदाय के प्रधानाचार्य थे । वे काशी
के पञ्चगङ्गा घाट पर विशाल श्रीवैष्णवमठ में रहते थे । उनका जन्म
प्रयागराज में हुआ था । दिग्विजयक्रम से उन्होंने समस्त भारत की
यात्रा की थी और उक्त श्रीसम्प्रदाय के सिद्धान्तों का विशाल प्रचार
किया था । उन्होंने अपनी परम्परा गीता के आनन्दभाष्य में निम्न
प्रकार से लिखी है—

श्रीरामं जनकात्मजामनिलजं वेधोवशिष्टावृषी
योगीशं च पराशरं श्रुतिविदं व्यासं जिताक्षं शुकम् ।
भीमन्तं पुरुषोत्तमं गुणनिधिं गंगाधराद्यान् यतीन्
श्रीमद्राघवदेशिकं च वरदं स्वाचार्यवर्यं श्रये ॥२॥

बड़े हर्ष का विषय है कि अहमदाबादस्थ श्रीरामानन्दवेदान्त-
प्रचारकसमिति के द्वारा उपनिषदों के आनन्दभाष्यों का प्रकाशन हुआ
है । तदर्थ समिति धन्यवादार्ह है । इनमें छान्दाग्योपनिषद् तथा
बृहदारण्यकोपनिषद् इन दोनों के आनन्दभाष्य जयपुरमें छपे हैं । ईश
केन और कठके तीन फरमे भी वही छपे हैं । शेष उपनिषदों के आनन्द-
भाष्य अहमदाबाद में छपे हैं । जयपुर छपे भाग का प्रफुल्लित
अयोध्यावासी जयपुरीय स्वामी श्रीजामकीदास जी महाराज ने किया
है तदर्थ उन्हें शतशः धन्यवाद है । गुरुपूर्णिमा ६७० श्रीरामानन्दाब्द

ह. पण्डितसम्राट् स्वामी श्रीवैष्णवाचार्य-अहमदाबाद

सूचीपत्रम्

१-इशावास्योपनिषद्भाष्यम्	१
२-कैनोपनिषद्भाष्यम्	१
३-कठोपनिषद्भाष्यम्	१
४-प्रश्नोपनिषद्भाष्यम्	१
५-मुण्डकोपनिषद्भाष्यम्	४९
६-माण्डूक्योपनिषद्भाष्यम्	९१
७-तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम्	११३
८-ऐतरेयोपनिषद्भाष्यम्	१८५

श्रीरामानन्दाचार्यमतम्

अद्वैतं हि विशिष्टयोरभिमतं चाकार्यकार्येशयो-

रद्वैतं तु मतं न जीवपरयोर्जीवाश्च भिन्ना मिथः ।

सद् विश्वं च परेश्वरो रघुपतिर्भक्त्यैव मुक्तिस्तथा

रामानन्दजगद्गुरोरभिहितं चैतन्मतं वैदिकम् ॥

(पण्डितसम्राट् स्वामी श्रीवैष्णवाचार्य)

